

A nyelvújítás.

(Első közlemény.)

Bevezetés.

I. A magyar nyelv története nem volna teljes a nyelvújítás történetének ismerete nélkül. Másutt a nyelvújítás hatása szórványos és sok tekintetben elszigetelt. Nálunk ez a hatás a régibb időkben szintén nem haladja meg a külföldi határokat, a XVIII. század második felétől kezdve azonban az irodalom s a tudomány nyelvére egyetemes és döntő fontosságúvá válik, átjárja a közélet minden rétegét, sőt még a nép nyelvében is érezteti befolyását. Ekkor ugyanis a nyelvújítás nem marad meg pusztá nyelvi jelenségnek, hanem szorosan egybeforr a nemzeti élet többi tényezőjével: az ébredő nemzeti érzéssel, a műveltség utáni vágygal, fejlettebb irodalmi műfajok és formák után való törekvéssel. A nyelvújítás egyik fejezete annak a függetlenségi harcnak, melyet a nemzet három századon át vívott léte fönntartásáért; előbb fegyveres kézzel, utóbb a szellem eszközeivel. S ezt a harcot nemcsak kifelé kellett vívnia, hanem befelé is a tespedő maradisággal s a végzetes álommal, mely már-már megsemmisüléssel fenyegette a nemzetet, úgyhogy méltán hangzott el itthon is, meg külföldön is a magyarság pusztulásának sötét jóslata.¹⁾ Hogy a magyarság szelleme fölébredt, hogy az élet s a haladás akarata benne cselekvővé lett, abban oroszlanrésze van a nyelvújításnak; — hogy a magyar műveltség levetette a római bilincset s a nyugateurópai békót és magyarul emelkedett európai színvonalra, ebből is részt kér a nyelvújítás; — hogy a magyar nyelv ma az, aminek a mult századok rajongói álmodták: készséges, zengzetes és gazdag kifejezője az értelem, a szív s a képzelet

¹⁾ KOLLÁR ÁDÁM: OLÁH MIKLÓS, Hungariájának 1763-i kiadásában, 91. l.
— HERDER, Ideen zur Philosophie der Geschichte. XVI. könyv, II. rész. 1791.
— PUKÁNSZKY, Herder intelme. EPhK. 1921, 35.

minden megnyilvánulásának, ez egészében a nyelvújítás érdeme, s ezért az első koszorú KAZINCZYT illeti, ki „félszázadig tartá vállán, mint Atlas az eget, a nemzetiségnek ügyét“. (PETŐFI, Széphalmon).

*

Tárgyalásunkat három fejezetre osztjuk: a nyelvújítás elmélete, a nyelvújítás története s a nyelvújítás módjai. Bár igen gazdag irodalom állott rendelkezésünkre, akadtak olyan fejezetek, melyekben teljesen saját kutatásunkra voltunk utalva. Az elkerülhetetlen hézagok kitöltése a jövő munkásaira vár.

I.

A nyelvújítás elmélete.

A nyelvújítás fogalma és meghatározása.

2. A nyelv életében a természetes fejlődés mellett nagy jelentősége van a mesterséges fejlesztésnek is. Ennek valamennyi jelenségét összefoglaló nével nyelvújításnak mondjuk. (A *nyelvújítás* szót MOLNÁR JÁNOS apát dicsőítő versében találjuk először, melyet DUGONICS Tudákosságának II. kötete elé írt: „Uj Fáradság, *Nyelv-ujjítás* Kellott, és nagy Elme . . .“ 1784. Nyr. XXXII, 280).

3. Nyelvújítás (neologia, néologie, Sprachneuerung) a nyelv fejlődésének mesterséges irányítása, a nyelv anyagának (szó, szóképző-elemek, szó- és mondatfűzés, szerkezet) tudatos és szándékos módosítása és bővítése. A természetes nyelvfejlődés vele szemben az öntudatlan, szándéktalan, mintegy ösztönserű változások összesége.

A nyelvfejlődés általános tömegjelenség; egyes változások, új elemek és alakok fölmerülése végső elemzésben mindig egyénből indulnak ki, a változás okai azonban, mint készségek a nyelvközösség egészében lappanganak; a változás maga egyszerre több egyénben is megindulhat, hogy azután általánossá váljék. Mindez azonban a tudat küszöbe alatt megy végbe. A nyelvújítás mindig szórványos és egyéni jelenség, ez önként következik már abból is, hogy tudatos, szándékos és mesterséges. Minden változásának megindulása a különálló egyén lelki működésének folyománya. A nyelvfejlődés öntudatlan folyamat, a nyelv-

újítás tudatos tevékenység. A nyelvfejlődésben működő tényezők a nyelvújításban is érvényesülnek, de hozzájárul mint elhatározó elem az egyéni szándékosság, mely a nyelvfejlődés határait tetszése szerint tágítja, át is hágyja, sőt gyakran le is rontja. Míg a természetes nyelvfejlődésben a szándékosságnak nyoma sincs, addig a nyelvújítás tervszerű, rendszeres tevékenységig fokozódhatik, mely a lassú, észrevétlen fejlődés helyébe a gyorsított művelést teszi. A nyelvújítás akkor válik tömegjelenséggé, midőn alkotásait a nyelv-közösség magáévé teszi s a meglévő nyelvanyagba beleolvasztja. Mindenképen meg kell lennie a nyelv-közösségben annak az elő-készültségnek, készségnek, azoknak a föltételeknek (rendszerint a szükség érzete), melyek az új, egyéni változtatások elfogadására bírják; viszont a nyelvújítás alkotásainak is olyanoknak kell lenniök, hogy a befogadásra alkalmasak legyenek. Az új elemek befogadásának két szélsősége lehet; egyfelől úgy tűnhetnek föl, mint a nyelv természetes fejlődményei, s ekkor akadálytalanul beleolvadnak a meglévő nyelvanyagba; másfelől merőben újaknak tetszhetnek, s akkor elsajátításuk azon a módon történik, mint valamely idegen nyelv ismeretlen szaváé.

4. Lényeges különbség továbbá, hogy a természetes nyelvfejlődés általában a beszélt nyelvben megy végbe, míg a nyelvújítás talaja az irodalmi nyelv (költés és tudomány). Amannak termékei az élő szó útján terjednek s utóbb kerülnek az írott nyelvbe; emezéi írás (levél, könyv, hírlap, szótár; ezeken kívül: iskola, szószék, hivatal) útján jutnak a köztudatba, a köznyelvbe s a nép nyelvébe. Ezért a nyelvújítás történetének állomásait író egyének (költők, tudósok) jelzik, s az irodalmi nyelv története nem lehet el a nyelvújítás történeti menetének ismerete nélkül. Természetes, hogy éles határvonalakat vonni nem igen lehet, mert vannak a népnyelvnek, a köznyelvnek is szándékosan és öntudatosan alkotott nyelvelemei, de ezek többnyire a tréfás és játszi szóalkotás körébe tartoznak és ritkán hosszabbéletűek az alkalomnál, mely termette őket.¹⁾ Viszont az író öntudatlanul is teremt új szót, új kifejezést; pl. mikor ARANY „A lepke“ című költeményében ezt írja: „Nincs feltűnő bársony meze, *Csilló* pora, fénylemeze“, ösztön-szerűen, talán a vers ritmusának engedve rántotta egybe a *csillogó*-t

¹⁾ Vö. SZILY, Neologia és nyelvújítás: Nyr. XXXI, 570; IMRE SÁNDOR, Nyelvtört. tanulmányok 60. l.

csilló-vá, talán a *csillogó* nélkül is a rokon képek és képzetek homályos tömegéből önként támadt e szó, melynek előbbről nyoma sincs; mégsem lehet ezt az esetet a nyelvújítás rovatába tenni TOLDY FERENC meghatározása szerint, hogy: „minden még nem létezett s ennél fogva új szónak képzése: nyelvújítás“,¹⁾ mert itt ARANY oly módon alkotott új szót, mint a nagy nyelvközösség: bár egyéni a szó keletkezésének kútfeje, de módja ösztönszerű, öntudatlan, szándéktalan. Ám az író, a tudós érzi leginkább a rendelkezésére álló nyelvi anyag — alkalmi vagy általános — elégtelenségét érzelmei és eszméi, képzetek és fogalmak kifejezésére s ezért ARANY szavaival: „a legszigorúbb orthologia sem tilthatja meg, hogy a költő, ha lelké van, olykor, a hevülés perczében, vagy jellemző kifejezés okáért új szót és szólamot ne teremtsen; a tudós, a fogalmak embere, sőt a közélet is elvont eszméinek vagy concret új tárgyainak új nevet ne adjon.“²⁾ Ezért a költők és írók munkája: a nyelv művelés (RÉVAI szava), középhelyen áll a természetes nyelvfejlődés és a mesterséges nyelvfejlesztés közt. A döntő különbség mindig a szándékosságban, a tudatosságban van. Midőn ARANY a nemzeti versidomról írt értekezésében a latin *tactus* szóra az *ütem* szót ajánlja, s fejtegetései során állandóan vele él,³⁾ akkor nyelvújító, míg „A lepke“ esetében nem az. A nyelvújító a szándékos alkotással nemcsak tudatosan magáénak vallja a szót („enyém, én csináltam“), hanem megvan benne a közlés vágya is, a terjesztés akarata, hogy szavát mások is elfogadják, hogy egyéni kezdeményezése közvagyonná váljék, a nyelvközösség tudatába menjen át, a szó-készlet állandó részévé legyen.

5. A szándékosság három irányban nyilvánul: a nyelvújító vagy bővíteni akarja a nyelvet, vagy idegen elemektől megtisztítani, vagy az eddiginél szebbé tenni; e szerint van nyelvbővítés, ez a szorosabban vett nyelvújítás (neológia), nyelvtisztítás (purizmus) és nyelvszépítés (stilisztikai és esztétikai neológia). Az egész nyelvújító tevékenységnek pedig két területe van: a szókincs, vagyis az egyes szavak, és a szerkezet, vagyis a szó- és mondatfűzés. Hogy melyik nyelvújító mely irányban és mely területen működik, azt egyéni képessége és

¹⁾ Az új magy. orthol. 7. l.)

²⁾ Főtitk. jelentés, 1875.

³⁾ A Nyr. VIII, 313. lapjához írt jegyzetében ezt mondja e szóról: „enyém“, I. MNy. XIII, 159.

hajlandósága, a kor áramlatai és követelései, a tartalom természete, sokszor a szorosán vett alkalom határozza meg. Legtöbbször azonban mind a három irányban, mind a két területen munkál változó arányban. — A magyar nyelv történetében a nyelvújítás nem egyszerre, egy időben ment végbe az írott nyelvnek egész területén, hanem fokozatosan három lépcsőzeten haladt. Kezdetét főleg a tudományos nyelv nemzetivételében, megtisztításában figyelhetjük meg; a második fok az irodalmi nyelv emelése és tökéletesítése; ezt kiegészíti harmadikul a hivatalos nyelv (jogszolgáltatás, közigazgatás) megmagyarosítása, mely eredményeiben az egész közéletre (iskola, ipar, kereskedelem) kihat.

6. A nyelvújítóval, neológussal szembehelyezkedik az ortológus, ki majd a nyelv szokásra (a történeti fejlődés elvére) támaszkodva tiltakozik az erőszakos, sokszor forradalminak nevezett tevékenység ellen; majd cselekvőleg, mint nyelvjavító (a grammatikai-etimológiai elv alapján) igyekszik a szertelen és mohó újításnak gátat vetni. Mind a két fél rendszerint a nyelvérzékre hivatkozik. A nyelvérzék voltaképpen a nyelv hagyományainak ösztönszerű követése, a hozzá való ragaszkodás, mely idegenkedik minden eltéréstől és erőszakos változástól.¹⁾ Ezt a nyelvérzékét az ortológus a hagyomány tervszerű kikutatásával és megállapításával nyelvtudattá emeli s erre hivatkozva emeli föl tiltó szavát. A neológus ellenben a nyelvérzékét alkotó és teremtő ihletnek magyarázza, melynek semmi köze sincs a hagyományon csüggő és töprengő meggondoláshoz, a mereven megállapított szabályhoz, s erre az ihletre alapítja az újításhoz való kétségbevonhatatlan jogát. Ezt mondják már HORATIUS *Ars poetica*-jának híres sorai (46—72), melyekre minden nyelvújító, mint megdönthetetlen sarkigazságra hivatkozik.²⁾ A neológia cselekvő támadásából s az ortológia szívós védekezéséből, majd ellentámadásából keletkeznek a nyelvújítás vitái és harcai, magának a nyelvnek hasznára és javára. A neológusok serege a költőkből, írókból és nem-szaknyelvész tudósokból toborzódik; az ortológia felekezete a szaknyelvész tudósok elszánt csapata, melyhez alkalmilag néhány duzzogó író is csatlakozik, aki gyakorlatban azonban szintén neologizál. A neológust nem köti

¹⁾ L. IMRE SÁNDOR, *A m. nyelvújítás*. 1873. 6. §. bő irodalommal és TOLDY, FOGARASI, BALLAGI, BRASSAI, SZARVAS, VOLF vitatkozását 1875—76-ban.)

²⁾ SZABÓ JÓZSEF, *Magyarosítás a természettudományban*. 1861, 7. l. — TOLDY, *Az új magy. orth.* 23, 26. — BALLAGI, *Nyelvünk új. fejl.* 4, 23.

a nyelv helyesség szempontja, elve nem a pusztá célszerűség, mely józan ridegséggel csupán az érthetőségre törekszik, hanem a nagyonis szubjektív nyelvi szépség, melyhez a nemzeti indítékokból is fakadó nyelvtisztaság járul. A harc elméleti igazsága javarészt az ortológia részén van, gyakorlati sikere azonban nem egyszer a neológiához pártol. „Az élet gyakran eljár az elmélet mellett, még pedig a nyelvben sokszor azon gúnnyal, hogy a törvényest elvetve, a korcsot fogadja el.“¹⁾ A szavak életében is van „küzdelem a létért“; s ebben a bár szabályellenesen és hibásan alkotott, de merész, találó és hangulatot keltő szó legyőzi a szabályok szürke származékát. A pártatlan történetíró LEHR ALBERT szavaival él: „Haragudhatunk, hogy lettek, de örülünk, hogy vannak“²⁾ kivált mikor a valóságban a korcsok száma eltűnően csekély a szükséges és jó alkotások mennyiségéhez képest.

7. A nyelvújítás határai. A nyelvújítás termékeit a természetes nyelvfejlődés szavaitól pontosan elválasztani alig lehet. A mesterséges újítás és a természetes fejlődés közt mindig marad bizonyos határterület, melyre mindkettő jogosan számot tarthat, még a tisztán irodalmi és tudományos nyelv tartományában is.

Határozottan a nyelvújításhoz tartoznak azok az új képzett, összetett, kikövetkeztetett, csonkított stb. szavak, melyeknek keletkezésére, készülésére pontos adataink vannak s amelyek az időt s a szerzőt kétségtelenül megjelölik, valamint a tudatosságot és szándékot is nyilvánvalóvá teszik. Ezek mellett azonban akad ugyanabban a szerzőben akárhány olyan szó is, melynek képzésmódja azonos a kétségtelenül új szavakkal, szerzőjük mégsem tud róluk. Például BARTZAFALVI hatvan szónak szerzőségét vállalja; pedig cikkeiben, a vállaltak tőzsomszédságában van legalább még hatvan szabálytalanul képzett új szó, melynek szintén ő az öntudatlan szerzője. A szabályos módon alkotott új szavakat annak a szerzőnek kell tulajdonítani, akinek szövegében először előkerülnek. A nyelvújítás szempontjából pedig akkor válnak jelentőssé, ha tömegesen tüntetik fel egy szerzőnek kedvelt képzésmódját (pl. BAJZA nagyon szereti az *-ás*, *-és* helyett az *-at*, *-et* képzőt) vagy egy rövidebb időszakok divatát.

Az elavult szavak felújítása a nyelvújítás-számba megy,

¹⁾ SZVORÉNYI, Fejl. tün. 3. l.

²⁾ MNy. XII, 269.

minthogy egy teljesen elfeledett, évtizedek és évszázadok óta forgalomban nem lévő szónak felélesztése csakis a szót megrögzítő írás közvetítésével történhetik, élő nyelv útján semmiképpen. Itt tehát alig fordulhat elő a szándéktalanság esete. Az a felújított régi szó mint teljesen új elem vivődik bele egy bizonyos kornak szókincsébe. Az „esztendő”-t jelentő *év* szó a XVI. században kihalt; mikor BARÓTI felújítja, a XVIII. század végének szókincsében ez a szó új szó, tehát nyelvújítás. Kétesebb annak az esetnek elbírálása, mikor az író az előadás régies színezete miatt vegyít szövegébe elavult szavakat; a szándékosság itt is megvan, de a cél nem a nyelv bővítése, hanem a művészi hatás. Nyelvújításnak ez csak akkor mondható, ha az író a felújított szót azon az egy művön kívül is gyakran használja, s ha az a szó az ő révén általános irodalmivá, sőt köznyelvivé válik, mint ARANY *emberöltő, öltő* szava. A tudományos műnyelvben a megítélés könnyebb, mivel a régi szót rendszerint egy új tudományos fogalom jelentésével ruházzák föl s mint műszót állandóvá teszik. Így ruházta fel BUGÁT a régen „koponya” jelentésű *agy* szót az „agyvelő” jelentésével.¹⁾

A tájszó irodalmivá tétele szintén nyelvújítás, ha tudatossággal és szándékossággal jár. Ennek meghatározása azonban még nehezebb, mivel az élő nyelvjárásokból az élő irodalmi és köznyelvbe öntudatlanul is folyton fölszívódik némi szóanyag, valamint az irodalmi nyelvből is átszivárognak a szavak a nyelvjárásokba. Mivel a tájszavak alkalmazása, mint a régieké, rendszeren művészi céllal szokott történni, a nyelvújításnak csak akkor tudható be, ha határozott tartalommal és alakkal az általános nyelvkincs részeivé lettek és megállapodtak. A műnyelvben a műszókká vált tájszavak ugyanolyan elbírálás alá esnek, mint a felújított régi szavak.

Új jelentéssel való felruházás, alakmódosítás, ha szándékosan és tudatosan a nyelv bővítése végett történt, szintén nyelvújítás.

8. Általában nyelvújítás (neologizmus) minden szó, szókapcsolat, mondatfűzés, nyelvi kifejezés, mely irodalmi úton, bizonyos időben lett az általános nyelvanyag alkotórészévé s mely akár alakjánál, akár jelentésénél fogva új, tehát közvetlenül előtte nem volt a nyelv tulajdona. Nyelvújításnak számít

¹⁾ Már BARÓTI, Magy. Vir. 134 is.

tanak tehát nemcsak az új szavak, hanem új, az eddigi nyelv-
szokástól eltérő, gyakran vele ellenkező kapcsolatok, szófü-
zési rendellenességek (solocismus) s az idegen
kapcsolatok szándékos átültetése (xenologismus) is.

9. Van a nyelvújításon kívül más természetű mesterséges nyelv-
alkotás is: a titkos nyelvek, chiffreszótárak, mesterséges világ-
nyelvek, mint a volapük, esperanto, ido; tolvajnyelvek, a simándi
nyomorékok köztársaságának nyelve.¹⁾ Ezek azonban lényegesen
mások. Szándékuk az, hogy magukat minden nyelvközöségtől elki-
lönítsék, hogy őket senki más ne értse, vagy hogy a nemzeti nyelv-
vek fölé emelkedve a világpolgárság délibábos eszményét szolgál-
ják. A nyelvújítás pedig egy bizonyos nyelven, egy bizonyos
nyelvközösségen belül, érte és általa fejtü ki működését. Amazoknak
esetleges tárgyalása tehát a nyelvtudománynak egészen más feje-
zetébe tartozik.

A nyelvújítás okai.

10. A nyelvújítás okainak megállapításában szem előtt tar-
tandó, hogy az okoknak különvaló felsorolása és szétválasztása
vontaképpen elméleti értékű és csupán az áttekinthetőségért történik,
a valóságban azonban ezek az okok sokszorosan egybeszővődnek.
A nyelvújítás több ok együttes hatásának eredménye. Különválaszt-
hatjuk őket nyelvi, művelődési, esztétikai, elméleti és
politikai okokra, kereshetjük idegen nyelvek hatását és
hasonló folyamatok példáját. Mivel pedig a nyelvújítás minden
nyelv történetében megvan, mindeniket ismét általános (egye-
temes nyelvi) és különös (nemzeti) szempontból lehet tekinteni.

11. Belső nyelvi okok. Ezek, mint a nyelvújítás meg-
indítói, általában akkor jelentkeznek, mikor a kifejezendő tartalom
mennyisége meghaladja a természetes nyelvfejlődés méreteit, mikor
új képzetek olyan tömegesen és rohamosan tódulnak a tudatba,
hogy a meglévő nyelvanyag nem elégséges a kifejezésükre, sem
lehetőséget nem ad az önkénytelen gyarapodásra. Ilyenkor áll elő
a szükség érzete, mely elsőben is az egyéneknél nyilvánul,
de bizonyos körülmények közt tömegjelenséggé is válhatik.

¹⁾ 1536; I. OLÁH MIKLÓS, Hungaria és FABIÁN GÁBOR, Arad vármegye leírása
156; vö. TOLNAI, MNy. XVIII, 38. — TOLNAI, Emke-szavak. MNy. XVII, 110; —
ZOLNAI BÉLA, A látható nyelv. Minerva V, 66. 1926.

A szükséggel nem áll mindig arányban az újítás lehetősége is. Fejletlen nyelvismeret útját állja, bizonyos ösztönszerű leleményesség, mondhatni ihlet, elősegíti. BARTZAFALVI „izzadva“ faragja szavait; SZEMERE PÁL „megálmodja“, „költi“ őket. A nyelv-tudós feltárja a régi s a népnyelv bányáit, de a szabályok ismerete szárnyát szegi merészségének.

12. A nyelvújítás voltaképp az írással kezdődik, az élő beszédnek látható jelekkel való megrögzítésével, mely a dolog természete szerint kiváltképpen egyéni tevékenység. Minthogy az írás a lelki tartalom kifejezésére kevesebb eszközzel rendelkezik, mint az élő beszéd (hangsúly, hanglejtés, arcjáték, taglejtés), kénytelen a maga kevesebb eszközével tervszerűbben bánni; a nyelvanyag tudatosabbá válik, mint az élő beszédben, de tudatosabbakká válnak hiányai is. Így áll elő a hiányok pótlásának ösztöne, kényszerűsége. Írni annyit tesz, mint újítani, s ez a tilalom: ne újíts! egyenlő volna ezzel: ne írj!¹⁾ Ennek természetesen számtalan fokozata van a gondolat pusztá lejegyzésétől a szó legmagasabb értelmében vett írásig. A hivatott író nemcsak abban különbözik a közösség átlagegyéneitől, hogy lelki tartalma bővebb, érzésvilága teljesebb, képzetkapcsolása gyorsabb és többirányú, hanem hogy kifejezésükre több a készsége is, a nyelvi eszközökkel való bánása fejlettebb, ezért nyelve mind elemeiben, mind kapcsolataiban gazdagabb; viszont elevenebben is érzi a nyelv hiányait is. Hogy a nyelv elégtelenségének, készületlenségének, szegénységének érzése, szóval a szükség érzése mennyire tudatosá válik az íróban, arra a világirodalomból a példák végtelen sora volna idézhető. Csak azokat említjük, akikre valamennyi nyelv írói és újítói, mint klasszikus tekintélyekre állandóan hivatkoznak. LUCRETIVS CARUS (De rerum natura. I. 140) *egestas lingua e-t* panaszol:

Mily terhes feladat versben előadni latinúl,
Főleg azért, mivel új szókkal kell tenni sokat ki,
A' mi szegény nyelvünk, meg a tárgy új volta miatt is.

CICERO: *lingua inops* (Pro A. Caecina 18), QUINTILIANUS: *paupertas sermonis* (Inst. Orat. 8) szavai ugyanezt mondják, s így ismétlődik ez a panasz a világ valamennyi irodalmában. A nyelv hiányosságának szubjektív érzése teremti meg az újítás objektív

¹⁾ SZILY, NyÚSz. előszó.

szükségét. Ezért az írók az ókortól fogva jogosultnak tartják a nyelv bővítését, új szók alkotását: „Licuit semperque licebit... producere nomen“. (HORATIUS, Ars. poet. 48). De érzik ezt az újítás ellenzői is. Nálunk a neológianak olyan makacs ellenfele, mint a Debreceni Grammatika is megengedi: „Az új Szók' tsinálása nem tilalmas, sőt hasznos és kellő“ (El. XIX.) s az utolsó nyelvújítási harcok ortológus bajnoka SZARVAS GÁBOR is ezt mondja. — Minden író egyszersmind nyelvújító is, s a nyelvújítás történetének mérföldkövei írók nevei.

13. Külső nyelvi okok. Idegen nyelv uralma. Az előbbieken azt az okot fejtegettük, mely mintegy az irodalom fejlődésének hatása alatt magából a nyelvből fakad. De lehet a nyelvújításnak ösztönzője valamely idegen nyelv hatása is. Ilyen mindenekelőtt egy idegen nyelv uralma a másik fölött. Európaszerte századokon át a latin nyelv volt az, mely mint az egyház s az állam hivatalos nyelve s a magasabb műveltség hordozója, útját állotta a nemzeti nyelvek szabad kifejlődésének. A latin nyelv mindenhatóságát azután rendszerint nem a nemzeti nyelv közvetlen érvényesülése váltotta fel, hanem egy más, előbb önállóságra jutott nyelv tekintélye. Így Angliában sokáig a francia volt az udvar s a főnemesség nyelve; ugyancsak Német-, Orosz- és Lengyelországban is; Finnországban sokáig a svéd nyelv uralma nyomta le a hazainak fejlődését. Nálunk a latint a német váltotta fel, osztozott vele a művelt társalgásban a francia, sőt az angol is. Az idegen járom alól való felszabadulásra való törekvésnek első jelei rendszerint a nyelvben mutatkoznak. A nemzetek az idegen helyébe a maguk nyelvét teszik. Ennek a törekvésnek az eredménye főképpen a nyelvtisztítás (purizmus), mely a nyelvet az idegen elemektől akarja megszabadítani; ez a dolog természete szerint nyelvbővítéssel is jár.

14. Fordítás. Más természetű az idegen nyelv hatása, mikor szellemi termékeinek más nyelvbe való átviteléről, fordításáról van szó. Nincsen két olyan nyelv, mely szókészletének mennyiségében és minőségében, nyelvtanának alakkészletében, szó- és mondatfűzésében, a jelentésen kívül a szó hangalakjához tapadó hangulatban teljesen egyezzek; ennél fogva a tökéletes fordítás, vagyis az eredeti szöveg teljes tartalmi, alaki és hangulati hűsége a fordításban teljesen el nem érhető s többé-kevésbé csak megközelítő törekvés marad. A jó fordító súlyos küzdelmet vív az átadó

és átvevő nyelv eltéréseivel. E küzdelmek eredménye új szavak, új kapcsolatok teremtése, még akkor is, ha az átvevő nyelv fejlettségben nem áll alatta az átadónak; ilyenkor azonban alig észrevehető újítások: összetételek, jelzős és határozós kapcsolatok egyenlítik ki a két nyelv különbségeit. De elhatározóvá és a nyelv életére átalakító hatásúvá lesz a fordítás akkor, mikor az átvevő nyelv irodalmilag fejletlenebb, készületlenebb az átadónál. Kezdő irodalmak más, fejlettebb irodalmakra támaszkodva indulnak meg. A római a görög után indult, a fiatalabb európaiak a római után; majd egy időben a francia lett mintája a többinek, miután a spanyol s az olasz hatást már teljesen fölszívta. A magyar irodalom megújnodása is a római, a francia, a német irodalom utánzásával, főleg a fordítás különféle módjaival kezdődött; ez új tárgyakat, új eszméket, új érzelmi világot hozott magával. A mintául szolgáló irodalmak már elérték volt teljes kifejlődésüket, nyelvük is arányosan kiépült vele. A mi fordítóink készülsége pedig nem állott arányban a feladattal, s a nyelv maga részben hiányosnak, részben ridegnek és alkalmatlannak bizonyult, a fordítás ennél fogva ingadozóvá, bizonytalanná, tökéletlenné vált. Fordítás közben tűnt ki legjobban az az óriás távolság, mely az eredeti nyelv fejlettsége s a magyarnak fejletlensége között tátongott. A fordító küzdött a részben szubjektív, részben objektív fogyatékos-sággal és valcsággal rákényszerült, hogy a keze ügyében nem lévő kifejezést magaalkotta szavaival és alakjaival pótolja, melyek sokszor nemcsak tartalmilag, hanem alakilag is nagyon simultak az idegen eredetihez. Innen például az újságírói, sebtiben készült fordításnak sok újítása és idegenszerűsége. BARTZAFALVI, első erőszakos nyelvújítónk is újságírás közben lett azzá. E nehéz munkában az írók lassanként és fokozatosan beletanulnak a mesterségbe, megösmernednek hivatásuk eszközével, a nyelvvel; a kezdetben durva tartalmi hűséget követik a finomabb árnyalatok, az alaki s a hangulati hűségre való törekvés; az eleinte rideg anyag mind hajlékonyabbá és simulékonyabbá válik, gazdag-szik szó- és formakészletben s az írókat az utánzás helyett mindjobban eredeti munkásságra ösztönzi. A fordítás így iskolájává lesz az önálló működésnek, iskolájává az arra szolgáló nyelv teljes kifejlesztésének. A fordításban az újítás a nyelv bővítését és művészi szé-pítését vonja maga után. A bővítés, különösen eleinte, igen sok idegen elemnek az átvételével jár; később egy részük teljesen meghonosul és felszívódik, nagyobb részük azonban a helyükben

termő eredeti elemek mellett elhal és kivész. Látnivaló, hogy a fordítás szükségképpen maga után vonja a nyelvújítást. A fordítás a dolog természete szerint eredetében egyéni tevékenység, hatásában azonban mind szélesebb körre terjed.

15. Művelődési okok. Mikor egy nyelvközösség tagjai más nyelvközösségnek fejlettebb szellemi, tudományos, művészeti, gazdasági, kereskedelmi, társadalmi eszmekörével megismerkednek, ösztönszerűen is, de tudatosan is az új műveltségi elemek elsajátítására, azután pedig saját nemzetük tagjaival való közlésére törekednek. Különösen akkor nyilvánul meg ez a törekvés, mikor a közélet tartósabb pangás, tespedés után erősebben nekilendül. Az ilyen belső megújulás mindig együtt jár a nyelv megújulásával is; új dolgok, új eszmék új szavakat, új nyelvet kívánnak. Ilyenkor a k ö z s z ü k s é g jelentkezésével a nyelvújítás is tömeges jelleget ölt: egyesülések, társulások történnek e szükség kielégítésére (nyelv-művelő társaságok, szócsináló bizottságok, szópályázatok, hírlapok és folyóiratok munkálatai). Az egyéni tetszést és önkényt társas megegyezés váltja fel, mely megállapításait bizonyos tekiutélyi súlylyal az egész nyelvközösséggel elfogadtatja. Bár az egyéni tekintélynek is igen nagy hatóereje van, az intézményes működés több eszközzel rendelkezik alkotásainak terjesztésére és meggyökereztetésére. DUGONICS Tudákosságának mennyiség- és mértani szavait az iskola terjesztette el; BARTZAFALVI újításai, minden tiltakozás ellenére a hírlap útján közkeletűekké váltak; a szak- és műszótárakat hivatalból kötelező erővel szokták felruházni. A nyelvújítás ezen a téren elsősorban az egy szakba tartozó műnyelv megteremtését és szókészletének bővítését vonja maga után, főleg a tudományos életben. Már a középkor vallásos irodalma mutatja a hiányzó hittudományi műszavak keresését, még fokozottabban a reformáció és az ellenreformáció korszaka; a XVII. század a bölcsészeti és mennyiség-tani műnyelv kezdeteit; a XVIII. század végén tömegesen készülnek a tudományos szakkönyvek új műszókészlettel; a tanítás, a tudomány, a közigazgatás és állami élet megmagyarosodása, a latin, majd később a német nyelv uralma alól való felszabadulása a XIX. század folyamán teljesen kifejleszti a műnyelvek különféle ágait; ugyanezt látjuk az ipar és a kereskedelem terén is. A műnyelv megteremtése a nyelvnek, különösen a szókészletnek bővítésével és nyelvi megtisztításával jár; ez eleinte végletesen nyilvánul meg, a teljes kifejléssel azonban a szertelenségeket leveti és arányosan kialakul.

16. Külföldi példák. A külföld nyelvújító mozgalmái nem annyira okul, mint inkább például és ösztönzőül szolgáltak a mi nyelvújításunknak. A mi nyelvújítóink mind elméletben, mind gyakorlatban támaszkodnak és hivatkoznak más nyelvek hasonló jelenségeire. Legnagyobb tekintélye mindenképp a római irodalomnak van; HORATIUS, CICERO és QUINTILIANUS idevágó nyilatkozatai közhelyeként és szálló igékként olvashatók vitairataik minden lapján; a szövegmagyarázók fejtegetései pedig bővében szolgáltatják a példákat a legnagyobb tekintélyű írók nyelvéből, bizonyítékául annak is, hogy már Rómában észrevették, mikor újítanak, mikor graecizálnak költők és szónokaik, szóval, hogy már akkor is felvetődött a nyelvújítás szükségességének és jogosultságának kérdése. Természetesen az ortológusok ugyanebből a forrásból merítik ellenérveiket is. Az ókor irodalmán kívül még több ösztönzésül szolgált az újkor külföldi irodalma. Az olasz, a francia, a dán, a svéd nyelv-művelő és nyelvújító jelenségek nem ismeretlenek a mi íróink előtt; de legnagyobb hatással van a német példa, különösen a XVIII. század mozgalmái. Gyakorlatban KLOPSTOCKTÓL GOETHEIG, elméletben LESSINGTŐL ADELUNGIG és CAMPEIG, valahányan vannak, mind ösmeretesek nálunk. Egy pillantás KAZINCZY vitáiba vagy a nagytudományú TELEKI JÓZSEF jutalomfeleletébe meggyőz arról, mennyire jártasak a külföld idevágó irodalmában, mennyire szolgál ez érveik és bizonyítékaik forrásául, mennyi ösztönzést és buzdítást merítenek belőle. A nyelv-szokás erejének s az író önkényének elvi ellentéte, mely a mi nyelvújítási harcainknak egyik sarkalatos pontja, a német vitáknak is egyik főkérdése. A nyelvművelés és gazdagítás módjait ott is bőven megvitatták, s a mieink nem egy érvüket, mellette és ellene, a német fegyvertárból veszik.¹⁾ Szóval, az a nagy hatás, melyet a német irodalom a XVIII. század második felétől a mienkre tesz, a nyelvművelés terén is érvényesül. Idegen nyelv példájának hatását látni azokban a kísérletekben is, melyek a múlt században a magyar természettudományi nyelvet meg akarták alkotni. A görög-latin származású műnyelv szabatosága és rendszeressége bírta rá BUGÁTOT és társait azokra a hóbortosoknak látszó, nyelvbővítő terveknek kidolgozására, melyeknek segítségével könnyű szerrel a szavak százezreit lehet csinálni. A múlt század hetvenes éveinek megújult neológus-ortológus harcának folyamán megint előkerülnek a német

¹⁾ THIENEMANN: EPhK. XXXVI.; — SIMAI: MNy. VIII.

tekintélyek most már GRIMM, GERBER, de mellettük MÜLLER MIKSA és az angol WHITNEY, francia és olasz tudósok is. A magyar tudományosság e legnemzetibb kérdéseiben is belekapcsolódik az európai, általános tudományosságba.

17. Nyelvesztétikai okok. A nyelvújítás igen fontos tényezőjének kell tekintenünk azokat az esztétikai okokat, melyek az írók és költők működésében nyilvánulnak. A költő a nyelvet nemcsak pusztán lelki tartalma kifejező eszközének tekinti, nemcsak a célszerűséget látja benne, hanem önmagáért is értékes művészi anyagnak becsüli, melynek kezelése esztétikai hatásokat idéz elő; nem alárendeltje a kifejezendőnek, hanem mellérendelt, egyértékű tényező. A költői alkotás legyen „bűvös ital arany kehelyben“. Ebben a tekintetben az irodalmi, a művészi nyelv fejlődése nem annyira egyenletesen emelkedő egyenessel, mint inkább változatos hullámvonallal ábrázolható. Nagyobb virágzás után, lángelmék nyomában a követők, utánczók, másolók mintegy elkoptatják a költészetnek nemcsak belső értékét, hanem kifejező eszközét, a nyelvet is. A művészet ügyeskedéssé, a szárnyaló szabadság formái nyüggé merevedik. Egy nagy tehetség nyomában támadt iskola vagy irány művészi nyelve mennyiségileg, meg minőségileg is kimerül; VÖRÖSMARTY nyelvének pompája az utánczóknál üres szódagállá, PETŐFI mesterkéletlensége művészietlen pongyolasággá fajul. Új egyéniségnek kell jönnie, aki a nyelvi kifejezésnek is új forrásokat nyit, új módokat és lehetőségeket fedez föl lelki tartalmának megnyilatkozására. Nagy írói egyéniségek mindig stílusújítást is idéznek elő. Annál inkább kell azért a nyelv stílusbeli és esztétikai megújítását megállapítanunk ott, hol az egész irodalmi, szellemi élet mintegy hosszú tespedésből ocsúdva, álomból serkenve egészen újonnan kezdődik, mint például nálunk a XVIII. század végén. A teljesen parlagon hevert, kiműveletlen nyelv az új írók munkáját mindenütt nehezítette és gátolta. Nemcsak szegénysége, hanem esztétikai készületlensége is rákényszerítette őket az újításra. Homályos határozatlanság helyett szabadságra való törekvés, ríktó színek helyett finom árnyalatok válogatása, terjengős hosszadalmasság helyett fordulatos rövidség keresése, esetlen nehézkesség helyett játszi könnyedségre való igyekezet nyilvánul meg mind erősebben. Mind ez a nyelv régi stilisztikai eszközeivel nem volt elérhető. Hozzájárul az új versformák megjelenése. A régi magyar tizenkettős Gyöngyösi óta nem fejlődött, hanem ellaposodott; hogy FALUDI és BESSENYEI a

négyes rímet párosra szállította le, az még nem sokat lendített rajta. Az új, időmértékre alapított prozódia egészen új lehetőségeket teremtett. A klasszikus versmértékekbe bele kellett törni a nyelvet, valósággal új anyagként kellett bánni vele, új sajátságokat kellett fölfedezni benne. A szigorú formák tömörségre, válogatásra kényszerítették az írókat; a laza, pongyola szókötést keménykötésűvé tette, a szórendet fölforgatta, különösen eleinte, mikor az új formák nyüge még kényelmetlen, szokatlan volt. A Ráday-vers pedig, mely az időmértékben több szabadságot engedett ugyan, de fölvette a zengő rímek dallamos bilincset, könnyűvé és kecsessé tette a klasszikus verselés nehéz igájában kezessé vált nyelvet. A vers énekelhetősége, mely SZENCI MOLNÁR ALBERT zsoltáiraiban nyilvánul meg először, most állandó követeléssé lesz és szárnyat ad a régen gyalogjáró soroknak. Mindez mélyreható változásokat idéz elő a nyelvvel való bánásban, az új szavak új kapcsolatokba fűződnek, a szavakat nemcsak tartalom, hanem esztétikai érték szerint is mérlegelik, a stílus sokszínűvé válik, símül a tartalomhoz és hangulathoz, alkalmassá lesz a hősköltemény széles elbeszélésére, az óda szigorú fenségére, a szonett zárt és kicirkalmazott kényességére, az epigramma csattanó velősségére, a dal röppenő hangulatára. A próza is elválik a mindennapi élet laposságától s a hivatal latinos körülményességétől; másként szól az elbeszélésben, másként az értekezésben, másként a szónoklatban.¹⁾ Az írókban erősen érezhető az igyekvés, hogy nyelvek a köznyelvtől lehetőleg különbözzék, hogy más és több eszközzel éljenek, mint a mindennapi beszéd. Sokszor megvan bennük a horatiusi 'odi profanum vulgus', az író különb voltának tudatos, néha gőgös érzése, mely megtermi a maga esztétikai gyümölcsseit is. A költői sikerek, a fényes példák maguk után vonják az irodalmi átlag nehezkesebb tömegét is. Kifejlődik az irodalmi nyelv, mely nem egy nyelv, hanem annyi és annyi-féle, ahány az író, ahány a tárgy, ahány az alkalom. A nyelvújítás ebben is megtette fejlődésének útját BARTZAFALVI SZÓCSINÁLÁSAITÓL KAZINCZY 'fentebb' stílusának tetőpontjáig, hogy előkészítse a XIX. század közepe klasszikus magyar irodalmának nyelvét.

18. Tudományos elméleti okok. Tudományos elveken alapuló elméleti meggyőződés is lehet oka egy-egy nyelvújítás-számba menő jelenségnek. Minden kornak megvan a maga tudomá-

¹⁾ Vö. GYULAI PÁL, Polemikus levelek. (Krit. dolg. 1908, 241.)

nyosnak vallott felfogása a nyelvről. Majd az emberi elme zártl kész, befejezett termékének tekinti, majd egyre fejlődő, a gyermek-, ifjú- és férfikor változásain átmenő szervezetnek, mely végül el is aggulhat, ki is múlhat. A XVIII. század tudós nyelvbüvére holt nyelvek merev rájárára vonja az élő nyelvet. A klasszikus latinság grammatikája a szilárd alap, melyen minden nyelv grammatikájának föl kell épülnie; a biblia szent nyelvéből, az ó-héberből leszűrt gyök-elmélet az etimológia minden titkát nyitó kulcs. Hozzájárú, még a racionalizmus századának az a meggyőződése, hogy a mindenható ész logikája kordában tartja a nyelv rakoncátlan elemeit is. Így lesz akárhány szigorú nyelvtudós, aki elutasítja magától az újítás sokféle módját, a nyelvszabályozás, nyelvjavítás cégére alatt maga is újítóvá. Már a XVII. században, GELEJI KATONA ISTVÁN is logikát akar belevinni a nyelvi jelenségekbe, akárhány papiroson maradt alkotásának ez a forrása. A szendergő, alvó és holt gyökök feltámasztása ADÁMI kísérletei után még a szigorú Debreczeni Grammatika, s az ADELUNG tanításán növekedett VERSEGHY szerint is helyes és szabad; a tudósok csak a mértékben térnek el egymástól, egyik kevesebbet, másik többet engedélyez. Az eredmény azután az, hogy az iskolázatlan újítók legfurcsább alkotásai is követelik a helyesség fémjelzését; a nyelvhasználat szeszélye pedig sokszor meg is adja nekik azt, amit a szabályosan keletkezett termékektől akárhányszor megtagad. A nyelvújítás tudományos elméleten alapuló munkásságát tüzte ki célul SZARVAS GÁBOR is, ki nem elégedett meg a hibák megjelölésével, hanem meglévő anyag híján feladatának tartotta a hibásak pótlására jó új szók alkotását is. Ezért 1875 elejétől „nyelvjavító tanácskozásokat”, „nyelvtisztító társaságot” szervezett, amelyekben minden ügybarát részt vehetett. Az új szók alkotása „szigorúan nyelvünk törvényeinek szellemében” történt.¹⁾ Az eredményt: a hibáztatott s a helyét pótló helyes szót magyarázó fejtegetéssel együtt a Nyelvőrben közzétette. Az ortológia e fellépését a neológia hívei kihívásnak tekintették s a maguk elveit is pontokba foglalván hadat, üzentek. Ez a második nyelvújítási harc, mely főleg 1875—76-ban folyt az Akadémiában, a Nyelvőrben, a Budapesti Szemlében; segédhadak is csatlakoztak, kivált a neológia felén, a Vasárnapi Újság és a Fővárosi Lapok. A nyelvújítás, különösen a szócsinálás egynéhány esztendeig megint közérdekű tárgy

¹⁾ Nyr. IV, 1, 49—50.

volt, mint KAZINCZY idejében. SZARVAS nyelvtisztító társasága, bár nem onnan vette a mintáját, lényegében teljesen azonos célú működést folytatott, mint az Accademia della Crusca s az Académie Française, melyek őrállói voltak a nyelvi helyességnek és tisztaságnak. — Különben nincs az a szócsináló, ki erősségül vagy mentességül elméleti érvekre ne hivatkoznék, újításaiban ne támaszkodnék valamely helyesnek véit eljárásra, kivált a mindenkor készségesen segítő analógiára. Kimutatható ez éppígy a korábbi BARTZAFALVI, PERECSENYI, FOLNESICS furcsaságaiban, mint a későbbi VAJDA PÉTER, BUGÁT és társainak „rendszerei“-ben, melyek még a szélső neológus BALLAGI MÓRT is kivették a sodrából. — Ilyenformán a purizmus, az idegen szavak ellen folytatott harc, s a nyomában járó új szavak alkotása szintén lehet elvi meggyőződés eredménye.

19. Politikai okok. Legmélyebb hatásúvá ott és akkor válik a nyelvújítás, mikor a nyelvi, műveltségi, irodalmi okokhoz, a nyelvközösség nemzeti életének körülményei társulnak, s ezt a máskülönb irodalmi határok közé korlátozott s e határokat csak észrevétlenül és lassú fokozatossággal átlépő mozgalmat politikai fontosságúvá emelik. Nem minden nyelvújításnak van ilyen politikai, nemzeti fontossága. Míg a franciában PIERRE DE RONSARD nyelvújítása és MALHERBE harcai szűk irodalmi határok közt folytak le; a német nyelv történetének újító mozgalmai a XVIII. században nagyobb területen ugyan, de mégis nagyjában csak az irodalom körében mentek végbe és csak a napóleoni háborúk vége felé öltik fel a nemzeti törekvések színét; addig a mi nyelvújításunk szorosán össze van forrva, okozója és következménye, legfőbb ösztönzője és legérdekesebb terméke életünk ama szakaszának, melyben a nemzet nemzeti voltának öntudatára ébred és hosszú, szívós harcot vív önállóságáért. Ez a kor MÁRIA TERÉZIA uralkodásának utolsó évtizedétől az 1825-i országgyűlésig, tehát kereken félszázadig tart. Ez idő mostoha politikai és társadalmi körülményei, MÁRIA TERÉZIA enyhe, II. JÓZSEF erőszakos intézkedései legelőször a nyelvben keltenek visszahatást. A nyelvnek nemzetfönntartó tudata már szinte két évtizede működik, mikor az 1790—91-i országgyűlés rövid politikai fellobbanása elkövetkezik; egyre fokozódik az utána következő időben, mikor I. FERENC uralkodása csírájában megfojt minden politikai megnyilvánulást. A nyelvbe és az irodalomba menekül a nemzeti élet minden szikrája, a nyelv lesz hordozója az egész nemzeti életnek. Ekkor erősödik bizonyossággá az előbb inkább csak sejtett

igazság, hogy nemzeti létünknek föltétele nyelvünk megmaradása, az az igazság, mely ebben az időben jegecesedik ki a „nyelvében él a nemzet“ szállóigében. Nincs olyan könyve ez időnek, sem irodalmi, sem tudományos, mely újra meg újra ne hangoztatná ezt a tételt, nem mint közhelyet, hanem mint elevenen érzett, tudatosan felfogott igazságot.¹⁾ Ebből az következett, hogy a nyelvnek, akár irodalmi, akár tudományos művelése, bővítése, szépítése elsősorban hazafias kötelesség; a költő és a tudós erényei hazafi erények. Innen az az osztatlan érdeklődés, mellyel a maga kora a nyelvújítás vitáit kíséri; innen e viták sokszor szertelennek tetsző hevesége, mert mindegyik párt a maga tudományos, esztétikai igazságában önmagát, nemzetét védte s az ellenfélnek nemzetrontó törekvéseit támadta. Minden újszerű alkotás az ortológus szemében veszedelmes rés volt a nemzetet védő bástya falában, a neológus előtt pedig egy-egy új kő a nemzeti élet jövő nagy épületéhez. A nyelvújítás nem szobában ülő literátorok szórészálhasogató nyelvi vitája volt, hanem a gondolkodás ébredésének a jele, a közszellemnek nemzeti irányban való megmozdulása. S amint egyik legfőbb okozója a politikai volt: a nemzet létének kérdése, úgy egy-szersmind egyik előkészítőjévé is lett a teljes erejével ébredő politikai életnek: a nemzet újjáalkotásának. KAZINCZY szántott, SZÉCHENYI vetette a termő magot. A nyelvújításnak a nemzeti élet megújulásával való szoros kapcsolata, a benne megnyilatkozó nagy erkölcsi erő teszi nyelvünk történetének e jelenségét egyetlenné a maga nemében a világ többi hasonló jelensége közt.

20. A véletlen. Tudományos fejtegetésben furcsa ugyan véletlenről beszélni, de a nyelvújításnak nem egy terméke neki köszönheti létét. Van olyan, mely sajtóhibából keletkezett, más valamely régibb szöveg hibás olvasásából. Ide számíthatjuk az író szeszélyét, a nyelv elemeivel való játékot, a pillanatnyi ötletet, mely egy-egy új szónak életet adhat. SZABÓ JÓZSEF, híres ásványtudós, mondja egy alább tárgyalandó értekezésében: „... a jó szó olyan, mint a jó ötlet, készítése nem igen akar függni önkényüinktől, nem igen engedi magát parancsolva csináltatni“. Ilyen szerencsés ötletű szócsináló volt SZEMERE PÁL, a szavak költője és megálmodója; s hogy kisebbet ne is említsünk: ARANY JÁNOS, aki az Elveszett Alkotmányban, ARISTOPHANES fordításában, leveleiben (kivált

¹⁾ Nyr. XXXI. 61.

a Petőfihez írottakban) tucatszám csinálja a furcsa, torz és bohó szavakat, nem azért, hogy velük a magyar nyelv szókészlete bővüljön, hanem hogy egy percre szolgálják tréfás, humoros, szatirikus hangulatát. E nemű „alkotásai“ alig is kerülnek még egyszer tolla alá, hanem mint a múltó szeszély gyermekei h a p a x l e g o m e n o n-ok maradnak.

A nyelvújítás eredményeinek terjesztői.

21. Az írott nyelv. Minthogy a nyelvújítás termő talaja az irodalom, ezért terjesztője is elsősorban az írott nyelv, még pedig mindentféle formájában. Az élő nyelv innen kapja a nyelvújítás alkotásait, belőle fogadja el azt, amire bármi oknál fogva szüksége van. Figyelemre méltó, hogy a nyelv különféle rétegei és osztályai más-másképpen viselkednek a nyelvújítással szemben. Azok az osztályok, melyekben a fogalmi elkülönítés szabatoságára legnagyobb szükség van s amelyekben a közmegegyezés is főfontosságú, legkönnyebben fogadják el s legtartósabban őrzik meg a nyelvújítás alkotásait; ezek a külön-külön szakhoz kötött osztálynyelvek, szabatosabban mondva műszókészletek. Ilyen az orvosi, természettudományi, jogi, műszaki, kereskedelmi, ipari s egyéb osztálynyelvek szókincse, melyben a szónak a tárgyi jelentése a lényeges, viszonya a nyelv egészéhez, a nyelvszokáshoz, szépsége s egyéb más követelések, meglehetősen alárendelt jelentőségű.¹⁾ Ezért élnek még olyan zavartalanul a nyelvújítás legfurcsább termékei is a szaknyelvek rejtekében, honnan a leghevesebb nyelvjavító támadások sem bírják fölverni és elpusztítani. A szorosabban vett irodalom, melynek esztétikai céljai vannak, e tekintetben másként viselkedik. Könnyen befogadja a szükségesnek látszó új elemet, de könnyen el is ejti, mivel nem annyira a szó tárgyi jelentése, mint inkább hangulati, stilisztikai, esztétikai értéke a döntő; ez pedig hullámszónak van kitéve. Beleszól ebbe az irodalmi divat is, mely egyszer a népiest, másszor ép ellenkezőjét, egyszer a régiest, máskor a legújabbat kívánja. Az irodalom rétegei közül kedvező termő talaja van a nyelvújításnak a kötetlen nyelvű szépprózában, míg a verses alakok, leginkább a rövid lírai fajok nehezebben fogadják be. Az irodalomban nemcsak a pusztá szó, hanem inkább, sőt főleg a szó-és mondatfűzés, a kifejezésmód, fordulatok s hasonlók jutnak jelentőségre. A köznyelv veszi be legnehezebben az új elemeket, de a

¹⁾ TOLNAI: Műnyelv, szaknyelv. MNy. XIX. 76.

befogadottakhoz legmakacsabbul ragaszkodik is. Ebben a tekintetben azonban a változott életkörülmények, az élet szükségletei ma egészen mások, mint ötven, száz és másfélszáz esztendővel ezelőtt; a köz-, sőt népnyelv befogadó készsége ma jóval nagyobb, mint akkor volt.

22. Hírlapirodalom. A nyelvújítás alkotásainak terjesztői közt első helyen áll a hírlap és a folyóirat, a tágabb értelemben vett irodalom legmozgékonyabb formái. Legközvetlenebb és leggyakoribb kapcsolatban vannak a közélettel, melyből létüket veszik s amelyet szolgálnak. A más irodalmi termékekhez képest aránytalanul nagy példányszámnál fogva is óriási az a terület, melyre hatnak. Egy elhangzott szó a sajtó útján százazrek és milliók tudatába férkőzik. Az előállításukhoz szükséges gyors munka pedig valóságos melegágya mindenféle újításnak, tehát a nyelvnek is. Hisz lényege az újság, neve is újság. A hírlap a maga szavait napról-napra szinte ugyanazon a helyen ismétli: vezércikkben, karcolatban, napi hírben, hirdetésben, s az ismétléssel úgy szólván belevési olvasója emlékezetébe. Hozzájárul, hogy tartalmának egy része másnyelvű sajtótermékekből származik; a gyorsan végzett fordítás idegen eszméknek gyors szóbaöltöztetését kívánja, s ez ismét forrása az újításnak. Nyelvújításunknak első nyilvános fellépése is hírlapban történik, az első tiltakozás is ennek nyomán támad. A Magyar Hírmondón, Merkúriuson kezdve, a Hazai Tudósításokon, SZÉCHENYI Jelenkorán, KOSSUTH Pesti Hírlapján végig a mai napig a hírlap nemcsak tenyésztője, hanem legfőbb terjesztője is a nyelvújításnak.¹⁾

23. Levelezés. A hírlappal és a folyóirattal szinte egyrangú terjesztője a nyelvújításnak a levelezés, főleg a XVIII. század végén s a XIX. század elején. A levelezés hatásában akkor elképzelhetetlenül nagyobb volt, mint ma; helyettesítette és pótolta a vagy nem eléggé fejlett, vagy rendszerint igen rövid életű s ezért nem elég erős hatású folyóiratot. KAZINCZY levelezése az egész ország szellemi életét Széphalmon központosította; oda irányultak, onnan indultak ki az irodalmi hírek, az új eszmék. A nyelvújítás életét bennük figyelhetjük meg legközvetlenebbül; alkotásainak keletkezése, sorsa, terjedése belőlük ösmerhető meg hitelesen. Az új szavak is rendszerint e levelezésben indulnak útra.

¹⁾ MNy. VI, 262.

24. Általános szótárak. Következő helyre tehetők a szótárak. Ők a folyton változó szókészlet megrögzítői és készlet-tárai, ahonnan mindenki mindenkor vehet. BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótára volt az első, mely új szavakat vitt bele a köztudatba; utána hosszú sora a szótáraknak, akár kénytelen-kelletlen, a szótár természeténél fogva, akár szándékosan és tudatosan ezt a célt szolgálta. Csak a legfőbbeket említjük e helyen: SÁNDOR ISTVÁN, a Magyar Tudós Társaság Zsebszótára, KUNÓSS Szófüzérei, BALLAGI és FOGARÁSI szótárai s legifjabb utódaik is, nemcsak tárai, hanem terjesztői az új szavaknak.

25. Szakszótárak. Külön kell vennünk a szakszótárakat, melyek nem a nyelvközösség egészét, hanem egy határozott szakhoz kötött részét szolgálják. Nagyobb tömegben először akkor jelentkeznek, mikor az 1805. évi 4. tc. kimondja a magyar nyelvnek jogaiba való iktatását. Szükséges volt hirtelen a közigazgatásnak, törvénykezésnek, hivatali eljárásnak magyar műnyelvet teremteni s ezt a Tiszti Szótárak-nak nevezett műszókönyvek kísérették meg.¹⁾ Az Akadémia is a legkülönfélébb szakú műszótárak szerkesztésével kezdte működését. Azóta az önálló tudományos és gyakorlati szakok száma hatalmasan megnövekedett s velük együtt műszótáraik mennyisége is. Jellemző a műszótárra, hogy rendszerint nem egy ember, hanem külön e célra szervezett bizottság műve, mely nemcsak összegyűjti a felhasználható szókészletet, hanem a szükséghez képest új szavakat, kifejezéseket alkot, ezeket szótárába becikkelyezi, a maga körében kötelezővé teszi és terjeszti.

26. Iskolázás. A nyelvújításnak hathatós terjesztője továbbá az iskola, minden formájában és fokozatában. A legelső fokon a zsenge gyermek elé táruló új ismeretek tömegével együtt új szavak nagy tömege is tudatába tődül; e szavak nagy része a nyelvújítás alkotása; gondoljunk csak a nyelvtan műszavaira. Magasabb fokokon a szakokra való oszlás minden egyes szaknak külön műnyelvét viszi a tanításba s az előadásba. Így a tanítás s a célját szolgáló tankönyv szinte olyan tömeges terjesztője a nyelvújításnak, mint a hírlap.

27. Irodalom. E tényezők sorában utolsónak hagytuk a szó szorosabb értelmében vett irodalmat, valamint külső kifejezőjét: a könyvet és a színpadot. Minthogy az irodalom mindenek-

¹⁾ Vö. VÍZTORA Gy. Versegly és a tiszti szótárak. NyK. XXXV, 194.

előtt az ember esztétikai érzékének kielégítését szolgálja, annak az érzéknek vagy inkább lelki szükségnek, mely valamilyen alakban mindenkiben megvan, azért hatása rendkívül mély, terjedelmében pedig igen nagy. A hatás foka természetesen arányban van az irodalmi termék értékével, avval az általános értékkel, mely nem éppen azonos az önálló művészi értékkel, hanem lehet múltó, divatszzerű is, de mindenesetre valamilyen sikerrel egybekötve. Az irodalom a maga folyton változó, fejlődő és hanyatló irányaival, tárgyainak és műfajainak beláthatatlan sokféleségével a nyelv változásainak, fejlődésének állandó színtere. Benne mennek végbe legfokozottabb mértékben a nyelv életének jelenségei, s azért hatása is, a költő nagyságával nem mindig egyenes arányban ugyan, nagyon erős. Ez a hatás azonban nem minden időben azonos méretű. Rendes, békés munkás korban csak kisebb részt kér az általános érdeklődésből; nagy átalakulások, válságok idejében még szűkebbre szorul; politikai és társadalmi nyomás idejében rendkívül fokozódik és szinte egyeduralomra tesz szert, például nálunk a XIX. század két első évtizedében, s a szabadságharc és a kiegyezés közötti korban. Nagy írók nagy irodalmi sikerei nemcsak tárgyuknak, hanem nyelvüknek hatásában is megnyilvánul. KAZINCZY korának nyelvújító vitái és elméleti eredményei a következő időben, az Aurora-körben és utódaiban jutnak győzelemre. Érdekes jelenség, hogy a nyelvújítás termékeit inkább a prózai formák terjesztik, mint a versesek. Az Aurora évkönyv. novelláiból való szavak a jelenkor újságlapjain jelennek meg, JÓSIKA új szavai a negyvenes évek hírlapjaiban, JÓKAI, aki a nyelvújítás egész szókészletét forgatja regényeiben, a kiegyezés korába viszi bele maga-használta újításait. A regényírók tudatában is vannak nyelvi hatásuknak s ezért újításaikat művük végén gyakran szójegyzékbe foglalják; így tett már a XVIII. század végén BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID Szigvártjában, így a XIX. század ötvenes éveiben JÓSIKA; JÓKAI előszóban jegyzetben, sőt szövegben is figyelemztet maga-csinálta szavaira. — Az irodalomban különösen a fordítások alkalmasak az újítások terjesztésére, főképp ott, ahol az egész irodalomnak akkora részét foglalják el, mint a mienkben. Ennek okairól különben már előbb szó volt.

28. Az élő nyelv. Az írott nyelven kívül azonban maga az élő nyelv is eszköze az újítások terjedésének. A magánember ezer meg ezer szállal kapcsolódik bele az életbe; hivatása, szükségletei, ügyei mindenféle más foglalkozású, más osztálybeli emberrel,

intézménnyel érintkezésbe juttatják. Foglalkozás, ipar és kereskedelem, sok ügyes-bajos dolog a hivatalokban, a politika, társaskörök, még a templom, a szószerk is segíti az új fogalommal együtt az új szót is terjedésében.

Evvel kapcsolatban enlítést kell tennünk egy lelki mozzanatról, az utánzás ösztönéről, mely a fiatalban él, hogy az idősbet másolja, az alacsonyabb műveltségű emberben, hogy a fölötte állót vagy legalább is azt, akit annak vél, utánozza, nemcsak abban, amit tesz, hanem abban is, amit és ahogyan mondja. A kor és a műveltségi fok különbségén kívül sokszor pusztán az is elég a követésre, hogy a látott minta más. Ezek a különbségek igen erősen nyilvánulnak a nyelvben, különösen azokban az elemekben, melyek elütnek az utánzó nyelvtől. A „szükségtelen“ új szavak terjedése a nép s az alsóbb társadalmi rétegek nyelvében legtöbbször evvel magyarázható. Ide számíthatók a divatszavak is, melyek legnagyobb részükben a nyelvújítás rovatába tartoznak.

Általános irodalom. [Zárójelben a szövegben használt rövidítés]

TELEKI JÓZSEF GR. A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllásmódok által. Megjelent: Jutalom feleletek a' magyar nyelvről c. mű I. kötetében. Pest, 1821. [TELEKI: Jut. fel.] — LOVÁSZ IMRE. Értekezés a' magyar nyelvújításról. Pest, 1835. [LOVÁSZ.] — IMRE SÁNDOR. A magyar irodalom és nyelv rövid története. Debreczen, 4 kiadás 1878 (utolsó fejezet). [IMRE S., Irod.] — TOLDY FERENC. A magy. nemz. irod. története. Pest, 1865, 4. kiadás 1878 (IV. rész). [TOLDY, Irod.] — PONORI THEWREWK ÉMIL. A helyes magyarság elvei. Budapest, 1873. (V. és VI. fej.) [THEWREWK, Hely. magy.] — IMRE SÁNDOR. A magyar nyelvújítás óta divatba jött... szólások bírálata. Budapest, 1873. [IMRE S., Nyelvúj. bír.] — IMRE SÁNDOR. Nyelvtörténelmi tanulságok. Érték a nyelv- és széptudomány köréből V. köt. 9. sz. Bpest, M. T. Akadémia. 1876 (A nyelvújítás története). [IMRE S., Tan.] — SZVORÉNYI JÓZSEF. Fejlődési tünetmények a nyelvben, fővonatközással a nyelvújításra. Eger, 1877. Főgimn. értesítő és kny. [SZVORÉNYI, Fejl.] — KOMÁROMY LAJOS. A neologia és orthologia. Tanítók könyvtára 2. sz. Budapest, 1881 (A nyelvúj. tört. áttekintése). [KOMÁROMY, Neol.] — SIMONYI ZSIGMOND. A nyelvújítás történetéhez. Ért. a nyelv- és széptud. köréből. XIV. köt. 8. sz. Bpest, M. Tud. Akad. 1881. [SIMONYI, Nyelvúj. tört.] — SIMONYI ZSIGMOND. A magyar nyelv Bpest, 1889. 2. kiad. 1905. (V. fej. irodalommal.) [SIMONYI, Magy. ny.] — BÁRDOS REMIG. A magy. nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896. [BÁRDOS, Nyelvtiszt.] — SZILY KÁLMÁN. Adalékok a m. nyelv... történetéhez, Bpest, 1898. [SZILY, Ad.] — IMRE SÁNDOR. A nyelvújítás története: BEÓTHY-BADICS. A m. irod. története. I. köt. 1906. [IMRE S., Nyelvúj. tört.] — THIENEMANN TIVADAR. Német és magyar nyelvújító

törekvések. Egyet. Phil. Közl. XXXVI, 78. (1912.) [THIENEMANN, Nyelv-
 újit.] — SIMAI ÖDÖN. Kazinczy Ferenc nyelvújítása. Magyar Nyelv. V—
 XIII. (1909—1917). — SIMAI ÖDÖN. Csúzy Zsigmond szavai. Nyr. XL.
 308. (1911.) — BALLAGI ALADÁR. Régi magyar nyelvünk és a NySz. 1903.
 69. l. Nyelvúj. és orth. c. fejezete. — GESZTESI GYULA. Csokonai és a
 nyelvújítás. 1910. NyF. 62. sz. 12. sk. II. — SZINNYEI JÓZSEF. A magyar
 nyelv. 13. kiad. 114. pont. 1926. — E. N. SETÁLÁ. Szily, A magyar
 nyelvújítás szótára. FUF. Anzeiger 33. 1904. (A NyÚSz. bíráló ismer-
 tetése, fontos elvi megállapodásokkal.) — SZEKŰ GYULA. Iratok a magy.
 államnyelv kérdésének történetéhez. 1926 (Különösen a Bevezetés 92—
 104. lapjai)

II.

A nyelvújítás története.

Nyelvújítás más nyelvekben.

29. Nyelvújítás minden nyelv történetében van, melynek irodalma van. Az írók, költők és tudósok egyaránt, mindenütt és mindenkor elégtelennek találták azt a nyelvet, melyet a mult rájuk hagyott s amelynek jelenében éltek. A külföldi jelenségekre csak rövid utalással mutatunk rá.

30. A görög drámaírók igen sok új szóval ajándékozták meg nyelvüket; közülök kiválik AISCHYLOS, akit HALIKARNASSOSI DIONYSIOS „ποιητης νομοματων“ „szócsinálónak“ nevezett. A tragikus múzsa mögött nem maradt el a komikus sem; különösen ARISTOPHANES hírhedt csúfondáros szócsinálásairól, főleg összetételeiről, melyeknek koronája a Nőuralom 1165. versében lévő 79 tagú szöszörnyeteg, melyet még ARANY is csak 49 szótaggal tudott lefordítani. Az óda-költők közül PINDAROS tűnik ki „mázsás“ új szavaival. A filozófiában PLATONnak és ARISTOTELESnek, az orvostudományban HIPPOKRATESnek volt szüksége tudományos szabatosságú új műszókra, melyeket elődeik nyelvében nem találtak. Minden azonban megmaradt az irodalom s a tudomány határai között, s a nyelv egészére kevéssé hatott.

31. A rómaiaknál a görög műveltséggel beözönlő sok görög szó ellen visszahatás is mutatkozik; felhangzik a panasz a NAEVIUST sirató versben: „Rómában elfeledtek latinul beszélni“. Nyelvtisztító mozgalmak indulnak meg, melyeknek vezérei közt császárokat is látunk. Nyelvújításról, ennek szükséges voltáról CICERO, QUINTILIANUS és mások több ízben szólnak; alkalomadtán

maguk is alkotnak egy-egy új szót, nem minden mentegetés nélkül. HORATIUS már az újítás módjait is ajánlja: régi szók felélesztését; bölcs mérséklettel újak képzését; póriás szavak csinosítását; fölöslegeselek elvetését. SENECA sok filozófiai műszó alkotója. A rómaiaknál a műveltség-okozta bővítés szükségén kívül, már bizonyos nemzeti érzés is észlelhető, mely kivált a nyelvkeverés ellen irányult.

32. Az olasz irodalmi nyelv kifejlődésében a szószerint vett nyelvújításnak csekély része van. DANTE „De vulgari eloquentia“ című értekezésében a tájszólásokról elítélően szól, az udvari nyelvet helyezi valamennyi fölé, tárgyalja az irodalmi stílusokat, nagy költeményét pedig „Commedia“-nak azért nevezi, mert „alacsony köznyelven“ írta. A firenzei Accademia della Crusca (1584) az irodalmi nyelv helyes voltára való ügyeléken, csiszolásán kívül más célt nem tűz maga elé.

33. A franciában a XVI. század végén nagyobb hullámokat vet a PLEIADE (RONSARD és társai) törekvése, hogy a görög s a római nyelv minden szépségét, sőt szókészletét is beleolvassák a magukéba; e visszagörögösítés és -rómaisítás ellen száll síkra MALHERBE, ki Párizs nyelvét tette meg az irodalom nyelvévé. Az 1635-ben alapított Académie Française az irodalmi nyelv tisztaságára, szabatosságára ügyel s szótárában nemzetének törvénykönyvet ad, mely szigorúan őrködik, hogy valamely homályos szó be ne szennyezze nyelvüket. Nyelvújításról kevés szó esik; a *néologisme* szóról szinte megrovásképen mondja: „Il ne se prend qu'en mauvaise part“.

34. A németben erősebb nyelvújító áramlatokat észlelhetni, melyek főképp nyelvtisztító törekvésekből fakadnak; céljuk megszabadítani nyelvüket egy idegen nyelv járma alól. A XVII. század Sprachgesellschaft-jai a latin ellen fordulnak. A XVIII. század közepétől kezdve a hatalmasan föllendülő irodalommal a nyelv-művelés kérdése is fölvetődött. Míg a tudós ADELUNG nyelvszabályozó törekvéseivel minden újításnak ellene szegült és változhatatlannak vélt törvényekkel a nyelv fejlődését meg akarta kötni, addig az írók: LESSING, KLOPSTOCK, HERDER, WIELAND a nyelv-művelést és -bővítést a költők „királyi jogának“ tartották. A nyelvben öntudatra ébredő németiség a francia ellen küzd; CAMPE és társai szélső racionaliz-mussal irtják az idegen szavakat és helyettük újakat gyártanak, megvetve szokást és hagyományt, mert „a nyelvben az értelem a legfőbb törvényhozó.“ Mozgalmuk olyan erőszakos volt, hogy még

a nyelv dolgában igen szabadon gondolkozó WIELAND is, a francia forradalomra való utalással, „nyelvjakobinusoknak“ nevezte el őket. — A német birodalomnak 1871-ben történt megalapítása után, a duzzadó nemzeti érzés tüzzel-vassal pusztít minden idegenszerűséget s a Deutscher Sprachverein a nyelvhelyességen kívül főleg nyelvtisztítással foglalkozik. Eredményei igen jelentősek, a hivatalos és a közélet nyelve szinte teljesen tiszta németségűvé válik a postától az étlapig.

35. Nemzeti érzésből fakadnak a finnek s a törökök nyelvtisztító mozgalmai, azok a svéd, ezek az arabs és más elemek kiküszöbölésére. Az oláhok francia elemekkel zsúfolják nyelvüket, hogy evvel finomabbá tegyék s a Nyugattal való rokonságot erősítsék; eljárásuk hasonlít a Pleiade-éra, de a cél politikai. Az erdélyi oláhok inkább a népnyelvet igyekeznek irodalmivá tenni. A horvát nyelv belső gazdagságára támaszkodva akar emelkedni; így a tót is saját népnyelvével védekezik az elcsehesítés ellen, tehát nemzeti érdek vezérli. Türelmetlen nemzeti érzéssel és erőszakos céltudatossággal jártak el a csehok, kik irtó hadjáratot indítottak minden idegen, főképpen német szó ellen. Nagyon mozgalmas az újjörög nyelv kialakulásának még most is tartó folyamata; rendkívül heves, s még a közéletre is ható harcokban vitatkoznak a mai köznyelv s a klasszikus görögség elsőségéről és összegeztetéséről.

Irodalom. TELEKI LÁSZLÓ, A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó Esdeklései. 1806. — TELEKI JÓZSEF, A' magyar nyelvnek tökéletesítése. 1821. — IMRE SÁNDOR, Nyelvtörténelmi tanulmányok. 1876. — BRASSAI SÁMUEL, Neo- és palaeologia. 1875. — BRACHET, Grammaire Historique de la langue française. — THIENEMANN, Német nyelvújító törekvések. EPhK. 1912, 78.

A magyar nyelvújítás története.

36. A magyar nyelvújítás valamennyi hasonló külföldi jelenségnél mélyebben járó s az egész nemzetre ható mozgalom. Egyik oka és eszköze a nemzet nagy átalakulásának és megújulásának. Ahogy a magyar nyelv más volt a XVIII. század közepén, mint a XIX. század derekán, úgy a nemzet maga is politikailag, társadalmilag, erkölcsében és műveltségében is más volt. (Vö. 20. p.)

A magyar nyelvújítás főkorszaka voltaképpen a SZÉCHENYI fölléptét megelőző két évtized; kezdetei azonban visszanyúlnak a középkor első írott emlékeinek idejébe, míg utolsó hullámai még a XIX. század végét is érintik. De különbséget kell tennünk a régiebb jelenségek s a XVIII. század közepén kezdődő nyelvújítás közt. Amazok meglehetősen szórványosak és elszigeteltek, egymás közt vagy egyáltalán nem, vagy csak kevéssé függenek össze; ez történetileg összefüggő folyamat, melynek egymást követő mozzanatai egymáson épülnek, jelentőségben egyre gyarapodnak, míg KAZINCZY működésében s a nagy nyelvújítási harcban tetőpontjukat érik, sőt némi elcsitulás után a XIX. század második felében egy új harcban még egyszer felhullámszanak. Ez az úgynevezett nagy nyelvújítás az, melynek a nyelvek történetében párja nincsen.

A következő lapok feladata az egésznek történetét írók, írói csoportok és jelenségek szerint, amennyire az adatok s a körülmények engedik, minden mozzanatában híven összefoglalni és előadni.

A legrégebb nyomoktól a XVII. sz. végéig.

37. A nyelvújítás első jelei a kódexekben. Az irodalmi szóalkotás legrégebb nyomait ott kell keresnünk, ahol irodalmunk kezdődik: a kódexekben, melyek a középkori, vallásos szellemű, latin nyelvű irodalom termékeinek fordításai. Első fordítóink egyszersmind első nyelvújítóink, helyesebben szóújítóink, mert az eredeti szöveg szavainak fordítása okoz nekik nehézséget. A magyarban nem ismert fogalmakat kellett magyar köntösbe öltöztetniök, hacsak nem akartak idegen szóval élni. A hasonlóság, az analógia természetes, de sokszor meg-megingó érzeke vezeti őket új szavak feltalálásában. Legtöbbje képzés; ritkább az összetétel, melyet legtöbbször körülírás pótol. Közkeletűekké vált szavaikat lehetetlen megjelölni, mert nincs régiebb szöveg, melyhez hasonlíthatnók őket. De kirínak azok, melyek utóbb nem maradtak meg, s amelyek alkotásán leginkább érezni a pillanat kényszerét, a nehézséget, mellyel a latin szót magyarul tolmácsolni igyekeznek. Valamint az egész szöveg, úgy az egyes szó is legtöbbször magán viseli latin eredetijének szabását. Érdekes példái irodalmi nyelvünk küzdéseinek.

Jó sietelmezvén: veniet properans BécsiK. 162; ne akarjatok *kéncszernetek*: nolite thesaurisare. MünchK. 24; népedet meg *aláza-*

toscitották: populum humiliaverunt. Apork. 54; meg *lángasejtja* ellenségét: inflammabit inimicos. Apork. 58; magát *képesejti* továbbmentét: ipse se finxit longius ire. DöbrK. 320; *ágazat*: articulus. DöbrK. 128; *címerlet*: titulus. BécsiK. 178; MünchK. 104; *császárlat*: imperium. MünchK. 112, Apork. 42; *éneklet*: psalmus. Apork. 24; *hervadat*: pallor. Apork. 15; *könyöklet*: róf. BécsiK. 11; *sósolat*: sóspusztá, salsugo. Apork. 34; *szellet*: lélek (mivel spiritus a) szél, b) lélek). Bécsi, Münch., Apork.; fejedelmi és az *ezerlök*: duces et tribuni. BécsiK. 42; *negyedlő*: tetrarcha. MünchK. többször; *szegedelem*: romlandóság. ÉrdyK. 38; *kedvveltes*: szíves. JókaiK. 36, 114; *szenvedetes*: kínos. WinklK. 353; *szorgalmazatos*: serény. MünchK. 135, BécsiK. 104.

E néhány példából is látható, hogy alig néhány képzésmód volt a fordító kezeügyében; ezt a néhányat alkalmazza újra meg újra verejtékes munkájában.

Irodalom: IMRE S. A középkori magy. irod. stíljáról; — BÁRDOS. Nyelvtiszt. 30; — SIMONYI. M. nyelv. 2. kiad. 173; — SIMONYI A nyelvúj. tört. 5.

38. A XVI. század nyelvújítása. A kódexek nyomán következő XVI. század írói még mindig érzik a nyelv készületlen voltát. Fordításaik vagy átdolgozásaik küzdelem, kivált a műszavakkal. Némelyike, mint KOMJÁTHY BENEDEK, rokonjelentésű szavak felsorolásával segít magán; másika valósággal lefordítja az idegen szót és elemeit, jobban ragaszkodván a betűszerinti értelemhez, mint a fogalom képzettartamához. Így legtöbbje szóújító is, csakhogy féltudatos munkásságuk eredménye az irodalmi nyelv későbbi kialakulásakor, mint a kódex-írók kezdetleges próbálkozásai, elenyészik. Tudatos szócsinálónak csak egyet mondhatunk: SYLVESTER JÁNOST. Már az 1527-i Rudimenta-kban észrevehetni, hogyan fordítja a görög-latin nyelvtani műszót; proprium nomen: *tulajdon név*; nomen appellativum: *köznév*; adiectivum: *mással álló név*; qualitas: *minemőség*; quantitas: *mennyiség*. Grammatikájában (1539) a kísérletből rendszer lesz: syllaba: *egybefoglalás*; vocales: *szótívek*; semivocales: *félszótívek*; consonantas: *mássalzengők*; orthographia: *igaz írásnak tudománya*; nominativus: *nevező*; genitivus: *nemző*; dativus: *adó*; accusativus: *vádoló*; vocativus: *hívó*; ablativus: *elvivő* stb. Ugyanaz ismétlődik itt, mint a római nyelvtudományban, mikor a grammaticusok lefordították a görög nyelvtan műszavait. De már nem a tudós grammaticus, hanem a magyar ember szólal meg benne, mikor

a hónapok latin nevei helyébe magyar neveket tesz. Több javaslata is van. Ez egyik, hogy a latin nevek mellett már meglévő: *böjtelő hó, böjtmás hó* (WINKLERK.) neveket mintául vévén: *télelő, télmás, télharmad hó* neveket ajánl; vagy a latin *September, October* módjára pusztá számmal való megjelölést: *első, másod, harmad hó*. De legjobban szeretné, ha valami szép és jellemző neve volna a hónapoknak s ezért a következőket mutatja be: januárius: *főhó* vagy *erős hó*, hisz a hét első napja is *hétfő*; februárius: *fagy hó*; március: *fűhegy [hó]*; április: *kinyíló hó*; május: *elögyümölcsű hó*; június: *kaszáló hó*; július: *hő hó*; vagy *arató hó*; augusztus: *szőlő-érlelő hó*; szeptember: *szőlőszedő hó*; október: *borvető hó*; november: *borlátogató hó*; december: *viganlakó hó*; vagy *sötét tél [hó]*. — A XVIII. század végén s a XIX. század első felében, nyilván a francia forradalom hatása alatt, mely a régi nevek helyébe új, francia elnevezéseket tett, hosszú sora következik a hónapokat magyarosító javaslatoknak, melyek azonban épp olyan meddők maradnak, mint SYLVESTERÉI. Hogy őt ezekben bizonyos nemzeti büszkeség, anyanyelvünk gazdagságának tudata vezette, az grammatikája sok helyén nyilvánul. Emlegeti a „thesaurus linguae patriae“-t; nem érti, miért resteljük mi a mi dicső nyelvünket, mikor másoknak a maguk alacsony nyelve is tetszik és kedves.

Irodalom: MELICH JÁNOS. A két legrégebb magy. nyelvű nyomtatvány. A MNYt. Társ. kiadása. 1912; — TOLDY F. Corpus Grammaticorum. 1866; — BÁRDOS. Nyelvtízt. 37; — SIMAI Ö. A magy. hónapnevekről. MNY. VI, 406; — WINKLER K. naptára. Nytár. II. Előszó XII. I.

39. A XVII. század nyelvújítói. A XVII. század, melyet irodalmi nyelvünk kifejlődése első fokának lehet nevezni, a nyelvújításban is nevezetes korszak. Ez idő legnagyobb prózaírója, PÁZMÁNY PÉTER, nem volt nyelvújító a szó szorosabb értelmében; de a nyelvvel való bánás tekintetében nincsen párja korában. Egyebeken kívül stílusának főjelessége a nagy gazdagság és sokféleség: az elvont dogmatikai vitatkozástól a gyakorlati célú prédikációig s az ájtatos imádságig nyelvének megvan minden színe, minden árnyalata. A nyelv azonban csak eszköz a kezében, önmagáért nem foglalkozik vele, nem elmélkedik róla. Még KEMPIS fordítása előszavának híres sorai is, melyek irodalmunkban a fordításnak első tudatos elvi megfogalmazása: „Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét híven magyaráznám; a szóllásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repe-

deztnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől, magyarul iratott volna“, — még ezek a sorok is éreztetik azt, hogy PÁZMÁNY főgondja a tartalom hűsége, melyet segít a fordítás magyar eredetiségének kedvessége. PÁZMÁNY nyelv művész, de se nem nyelv művelő, se nem nyelv újító; erre hiányzik a nyelvvel való bánás tudatossága. Ilyen közvetlen köre s a vele vitában álló ellenfelek csapata is, kik bár durván és nyersen, de beleviszik a fejlődő irodalmi nyelvbe a táj szólások vadvirágait.

40. PÁZMÁNY hatása nem szűnik meg a XVII. században, hanem tovább él és érezhető a XVIII. század folyamán is. Az egyházi szónokoknak ő vált tartalmi és alaki mintájává. Nemcsak gondolatait ismételtetik, változtatják, hanem nyelvét is eltanulják; szólásai, képei, hasonlatai valóságos közhelyekké válnak. Ha e kor egyik legjobb egyházi szónoka, PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON, veszprémi püspök gyűjteményének, a „Micae et spicae“ vaskos köteteit olvasuk, szinte minduntalan a címlapot kell megnéznünk, nem a „biboros Ciceró“ művével van-e dolgunk. CSÚZY ZSIGMOND, a pálos-rendi hit szónok, PÁZMÁNYTÓL ihletve bánik a nyelvvel; önkénytelen követve példáját, szinte ontja az új képzések, összetételek százait, a nélkül, hogy a nyelv természetes fejlődésének határait átlépné. A fejlesztés PÁZMÁNYHOZ képest a népies felé történik; hangja kissé érdesebb, néha parasztos is. Ezért őt nem tehetjük a tudatos nyelv újítók sorába, hanem PÁZMÁNY iskolájának legtehetségesebb nyelv művelő tanítványai közé. Ide tartozik még a ferenc-rendi TELEK JÓZSEF s a pálos KOLLÁRICS JOAKIM is. — Ugyanez a mélységes hatás nyilvánul meg FALUDIBAN és körében, de minthogy bennük új elemek, új irányok érvényesülnek, alább külön kell velük foglalkoznunk.

I r o d a l o m: RÉTHEI PIRIKEL M. Csúzy Zs. szavai. Nyr. XXXVII és XXXVIII; NyF. LIX; MNy. V, 89, 136; — SIMAI Ö. Cs. Zs. szavai. Nyr. XL, MNy. XI, 264., Nyelvújítók a XVII. sz. közepén. MNy. IV, 12, 108.

41. Annál többet foglalkoznak szorosán vett nyelvi kérdésekkel az erdélyi hittudósok s akik körükben vannak: GELEJI KATONA ISTVÁN, MEDGYESI PÁL, MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS, KÁSZONI JÁNOS, BIHARI FERENC és APÁCAI CSERE JÁNOS; kisebb nevekkal a sort még jóval meg is lehetne toldani.

GELEJI KATONA ISTVÁN testes dogmatikai köteteinek írása közben figyel a helyesíráásra, a magyar nyelv sajátosságaira és szerkezetére. Írás, nem fordítás közben gyakran érzi egy-egy fogalmat alkalmasan

kifejező szónak a híját, s ő az első nálunk, aki bátran kimondja az író jogát: „Szabad volt mindenkor a dolgoknak illendőképén való kibetűzésére alkalmas szót formálni és szabad most is“ (Titk. 868). Ez kétségtelen HORATIUSRA való hivatkozás, talán az első nyelvűjtásunk irodalmában: „Licuit semperque licebit signatum praesente nota producere nomen“. Néki is a hittudományi műszók okoznak legtöbb fáradságot, ezért „az ifjak kedvéért“ grammatikájában (II. r. 25. p.) felsorolja a legfontosabbakat. Igen sokszor ezek is csak fordításai a latinnak, pl. concordia: *egyszívűség*, subsistentia: *allatállóság*; de már többször igen ügyesen a fogalomból alkotja az új szót. Elveit a 36. pontban fejtí ki: 1. amit az idegen egy szóval mond, magyarul is eggyel fejezzük ki (ez a rövidségre való törekvés); 2. ha az idegen szó származékszó, a magyart is a latinnal egyjelentésű tőből származtassuk, pl. vivus: eleven, tehát vivax: *élevény*; 3. kövessük a képzésben a magyar szavak példáját, azaz az analógiát: „ha jó szó *fázékony*, miért nem *uszékony*, *futékony*... a hasonlóak felől hasonló az ítélet... alig lehet oly dolog... amelynek illendő magyar nevet az értelmes ember mindjárt nem találhat“; 4. de óvatosan int a fölösleges szócsinálástól, mert evvel „csak akkor kell élnünk, amikor a szóból megszűkülünk... egyébként, ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell újat formálni“. — A szóalkotásban segíti őt a szóelemzés; tudja mi a tő, mi a képző és érzi a képző sajátos tulajdonságait. Azért alig csinál szabálytalan szót; de sokszor az okoskodás, az elvi meggyőződés és a logika, bár szabályos, de mesterséges alakok csinálására bírja rá. A tudatos nyelvígazító föléje kerekedik az érzék után járó nyelv művelőknek. Így mindenképen erőlteti a szenvedő *-tattatik*, *-tettetik* alakokat, amiért MEDGYESI PÁL meg is csipkedi. GELEJI tudatosságát bizonyítja a szándék is, hogy más írókra s kivált az ifjúságra hatni akar; utat mutat, hogyan fejezhesse ki magát az ember magyarul a teológia nehéz fogalmkörében. A szándékosságot mutatja az is, hogy több szóban, különösen műszóban csak többek tanácsának meghallgatása után állapodott meg. Valószínűnek látszik, hogy GELEJINEK személyes ismeretsége OPITZ MÁRTONNAL, a német költővel és nyelvtisztítóval, aki Gyulafejérvárt is tanított, hatással lehetett nyelvbővítő törekvéseire (MNy. IV, 16).

GELEJI nyelvűvelő és újító munkásságát két művében figyelhetjük meg: Titkok Titka 1645 és Váltáság Titka 1645—49; elmé-

letét pedig a Titkok Titkához mellékelt Magyar Grammatikácskájában látjuk.¹⁾

Életben maradt szavai közül legfontosabbak a következő, új képzésű főnevek: *fuvallat, intézet, képzet, sugallat; ragaszték, függelék, adalék; hozomány, küldemény, szerzemény, termény; emberiség, lelkiség*; — melléknévek: *egységes, szövetséges, véges; olvadékony, tünékeny, rohadékony; egyenlőtlen, független, hasonlótlan, rendületlen, termékellen*; — igék: *istenít; dísztelenít, örökbít, újabbít, egyenlősít, gyanúsít; igenel; oktalankodik; avatkozik, vállalkozik; bekebelez, versenyez*; — összetett névszók: *borittas; különhely, különház; előbeszéd; betüszedő, földrengés, tetemház*; — igeekötős összetétel nagy számban: *felbuzdít, felbuzdúl, elismer, kinevez*; — jelentésmódosítás: *kölcsönös* (nála: *mutuus, ma: reciprocus*); *határozott és határozatlan* (*definitus, indefinitus*); *hivatalos* (*vocatus > officiosus*); *vonakodik* (á. é. nem akar); — egy szó körülírás helyett: természet szerint való: *természeti*; ítélet nélkül való: *ítéletlen*; nem egyenlő: *egyenlőtlen*; nemhasonló: *hasonlótlan*; — elvonás: *arc, önkény, fűszer*.

42. KÁSZONI JÁNOS jogtudós, átveszi GELEJI szavait, maga is alkot újakat, s inti az olvasót Rövid Igazgatás (1647) című művében, hogy „első tekintettel ne tegyenek mindgyárt ítéletet“ róluk, szokják meg. Az ő szavai: *magyarázatos, természetes, többszörös*; a *folyam* (*flumen*) szónak ő adja ma is használt átvitt (*cursus*) jelentését.

43. MEDGYESI PÁL már jóval GELEJI előtt csinál több új szót, bár később a *Dialogus Politico-Ecclesiasticus* (1650) előszavában kikel, GELEJIRE célozva, a szócsinálók ellen: „Az talált s gondolt szóknál, szóllásoknál, mi lehet, ami a nyelvet inkább megmocskolná... annyira meg kezdett az egynehány esztendőök alatt, az sokféle tarafarázással, született, nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon, aki annak métegyében hire nélkül is belé nem kapott volna“. Ne mérjük nyelvünket a deákhoz, „csak ne sajnálnók a fészket, nem a deák nyelvben, hanem magában felkeresni... meg tudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó magyar emberek a féle dolgot kimondani“ (újra *Corp. Gramm.* 708), — mintha csak LUTHER tanácsát hallanók a német nyelv bővítésére és fejlesztésére. Pedig ő is átveszi és használja GELEJI szavait is. Munkái a nyelvújítás szempontjából még nincsenek eléggé kiaknázva. Szavai:

¹⁾ Újabb kiadása: TOLDY, *Corp. Gramm.* és *NyFüz.* 30. szám.

főnevek: *akaratlanság, lehetőség, olvasottság, testiség, többség*; — melléknevek: *idő-, rend-, természet-, vallásszeri* (ma: *-szerű*); *többszerű; érzékellen; egyes, többes* (szám); *lelkiismeretes, ingyenes, szántszándékos, szokásos, veszélyes*; — igék: *bebizonyít, eltulajdonít; függed; hitelesít; mutatkozik*.

44. BIHARI FERENC, gyulafehérvári rektor, ki CSAHOLCZIVAL a szókészlete miatt nagyon becses Index Vocabulorum-ot szerkesztette (1654), sok új szó szerzője: *deszkázat, lovasság, utas; németes; homokoz; ellentétel, rabszolga*.

45. APÁCAI CSERE JÁNOS, a magyar nevelés atyja, a műszókészítésben is úttörő. Az Encyclopaediában (1653) és a Logikácskában (1654), a legelvontabb tudományok fogalmainak igyekszik magyar szavakat adni s kivált a mennyiség- és mértan, valamint a bölcsélet magyar műnyelvét alapozza meg. Míg a teológusok munkássága némileg kész anyagot talált, neki szinte semmiből kellett teremtenie. Eleinte eljőd a magyar „nyelvnek elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mintegy mezítelensége“ miatt szándékától; majd GELEJITŐL veszi a használhatókat; azután felbuzdul DESCARTES francia, még inkább GAZA görög író példáján, ki a latin nyelv számára sok új műszót teremtett és elszánja magát, hogy nemzetének magyarul adja a tudomány eredményeit. Már BOD PÉTER észreveszi, hogy „sok magyar szókat ujonnan csinált s mintegy legelsőben jeget akart törni a tudományok megértetésére“ (Athenás 12. l.), „de ebben ötlet vagy senki, vagy igen kevesen követték“. (Vitézk. anyaszentegyház. Elősz.) Műszavai magukon viselik a latin minta képét; GELEJI kívánságát, hogy egy latin szót egy magyarral fejezzünk ki, ritkán bírja teljesíteni. Legtöbb szava körülírással fordítás, pl. *subiectum: alája vettetett dolog* (a mai ‚alany‘ már nem fordítás, hanem utánaképzés). Melléknevei közt egész serege van a körülményes *-ási, -ési* képzésűeknek: *látási, megtartási*. Legtöbb szava feledésbe ment, de egynéhány ma is őrzi emlékét: *alkonyodat, arányos(ság), együttlét, kiterjedtség, középpont, súrlódás; számláló, nevező, osztó, osztandó*.

46. MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS A mennyei igazság tüzes oszlopa (1648) utószavában szintén panaszolja az elvont gondolkodás műszavainak hiányát s a nyelv „szűk voltát“ és vagy huszonöt szóból álló jegyzéket állít össze; legtöbbször körülírással, nincs meg benne a nyelvújító kellő merészsége, mert úgy mond: „találtam egy nagy

hatalmas Úrra... a bevött szokásra, melynek ellene véteni sok helyeken nem mertem“ (Corp. Gramm. 703).

Irodalom: SIMAI Ö. Nyelvújítók a XVII. sz. közepén. MNy. IV, 12, 108; — BÁRDOS. Nyelvtiszt. 43; — SZVORÉNYI Fejl. 6; — IMRE S. Geleji, mint nyelvész. Akad. Értek. 1872; — SZILY. Adal. 112; — SZARVAS G. A nyelvigazítók. (Geleji, Katona és Medgyesi) Nyr. XII, 12; — KORNIS Gy. A magy. bölcséleti műnyelv. MNy. III, 101; SIMONYI. Magy. nyelv. V. fejt.; — TOLDY. Corp. Gramm.

47. GYÖNGYÖSI ISTVÁN szintén a XVII. század fia, de mint nyelvújító egészen magára áll. Neki nem „szegény az magyar nyelv“, mint ZRINYINEK; a nyelv tudományos bővítése sem tette őt nyelvújítóvá, mint GELEJÉKET, hanem a költői gyakorlat. Ezért hivatkozik rá KAZINCZY, mint' elődjére: „Nem ritkán elkapta a' poétai tűz, hogy merjen. Mere, s Nyelvrontónak vádoltaték“. ¹⁾ Újításait nyelvészeti okok szülték. Erről maga is beszámol Phoenixéhez írt megjegyzéseiben. Tudja, hogy szavakat és szólásokat használ, melyek „nem a közönséges magyar beszéd szerént“ igazodnak; leír „sok nem szokott közönséges“ szót, „a' kik vagy a közönséges szólásban, vagy a' folyóírásban nem usuáltatnának“. Két okát adja eljárásának. Az egyik „a' versek kedviért lévő szükséges cselekedet“, mivel „a' szóknak mértékét (a' versekben beférkeztethetésekre nézve)... néha hosszabb, néha rövidebb mértékben kölletik venni“, meg a „cadentia“ is rászorítja az eltérésre. A másik ok, hogy a közbeszédtől különböző szavak és kapcsolatok „a' verseket ékesíteni szokták inkább, hogysémmint valami dísztelenségére szolgálnának“. Szóval egyrészt a vers kötöttségének kényszere, másrészt a költői nyelvnek emelkedettebb, díszesebb volta. Az újításban olyan módokkal él, melyeket a későbbi nyelvújítók is követnek. Ő maga mintegy igazolásul a latin stiliztika műszavaival az igen jól ismert deák poéták példájára hivatkozik. Kivételése szótagnak (synkope): *bizalom*, *bizalmas* < bizodalom, bizodalmas; *győzelem*, *győzelmes*(kedik) < győződelem, győződelmes(kedik); *kémkedik* < *kémelkedik*; — egybevonása szomszédos magánhangzóknak (synkresis): *lány* < leány, *mért* < miért; — csonkítása a fosztóképző ható alakjának: *hervadhatlan*, *lehetlen* (KAZINCZYÉK mintája); — elvonás: *figyelem* < figyelmes, *remény* < reménység; ¹⁾ — új képzések: *csüggedelem*, *rútalom*, *fivalom*; *fival-*

¹⁾ Tud. Gy. 1819. XI. köt.

¹⁾ Figyelemreméltó a régibb nyelvből egyetlen adat, BatthyK. 2: „ő remeñe“.

mány, töltemény; változat, virágzat; időz, merevít, szellőztet; csendetlen, győzetlen; — felújítása a régi szavaknak: bájolás, cúca, kény, kóborol (prédál), szülemény; — tájszó irodalmi használata (erről is szól írásában): cselleng, babos, bulikol, elnyellik, fityeresz, kifitít, temonda, szompolyodik (KAZINCZY kedves szava), verdik, zombék.

De szóújításainál még számosabbak stilisztikai újításai: vonzatok, melyek a nyelvszokástól eltérnek (*vágy és könnyez vmit, ég és lángoz vkire, fél vmiben, közelít vki mellé*); merész képek, szemléletes hasonlatok; jellemző, festő és díszítő jelzők, melyek újszerűségüknél fogva megkapnak, egy szóval gazdag és színes költői nyelv. GYÖNGYÖSIT kell első tudatos nyelvújító, nyelv művelő költőnknek mondanunk. Hatása igen nagy; gyakorlatilag a XVIII. század valamennyi verselő írójára s a magyaros irányra, de elvileg is KAZINCZYRA.

Irodalom: ARANY J. Gy. Istv.; — EKKER J. SZENDE. Gy. J. nyelve a nyelvújítás szempontjából. Nyr. XXVII, 154, 249, 307, 388, 561; — vö. még Nyr. XXVI, 564; XXVIII, 307; MNy. II, 313; VI, 162.

A XVIII. század.

48. A tudományos nyelv megmagyarosodása. A szatmári békét követő évtizedek, mint az egész szellemi életben, a nyelv fejlődésében is pangást jelentenek. Magyar irodalmi élet nincs; az írók elszigetelve, egymásról nem tudva forgatják tollukat. A tudomány ellatinosodik, s BENKŐ JÓZSEF „aurum saeculum scientiarum“-át joggal nevezhetjük „aureum saeculum latinitatis“-nak. A szentírás-magyarázat, a törvénykezés, amennyire magyarul folyt, latinul keverte fejtegetéseit; a katonák egészen elfranciásodtak, holott „frantzia kakasszót sem hallottanak“, és BOD PÉTER méltán sóhajt fel: „most ha valaha, közel vagyon a' Magyar Nyelv a' megzavarodáshoz, és abból következő romláshoz“.¹⁾

Az iskola, az oktatás és a szakműveltség kísérli meg a latin nyelv varázsának megtörését. Eleinte bátortalanul és tapogatózva, majd mind erősebben ostromolja a megvíthatatlannak hitt bástyákat. A tudománynak magyar nyelven való hirdetése és terjesztése volt a cél, melyből önként következik a purizmus és az új műszavak alkotása.

Irodalom: MIKÓ IMRE Bp. Szemle. 1862; — SAMUEL ALADÁR. Bod P. élete, 1899. MNy. VIII, 65; — BÁRDOS. Nyelvtiszt. 49, 84.

¹⁾ Isten vitézk. anyaszentegyh. hist. Előszó. 1760.

49. MISKOLTZI FERENC: Manuale chirurgicum-jában (1742) magyar műszavakkal fordít egy német sebészi könyvet s műve végén latin-magyar szójegyzéket ad.

50. KOVÁTS JÁNOS PETHŐ krónikájának folytatásában (1742) s a Hadi exercitiumban (1746) sok új, kivált katonai szót alkot: *előzet*: front, *hajóhad*, *kerekdít*, *lábazat*: puskaagy talpa, *szájazat*: puskacső nyílása, *virágtt*: virágoztat.

51. BERTALANFI PÁL jezsuita a Világnak rövid ismerete (1757) című földrajzában szinte erőszakos purizmussal küszöböl ki könyvéből minden deák szót, úgyhogy BOD PÉTER homályossággal vádolja, HORÁNYI ELEK azonban helyesen mutat rá, hogy a szavak újságán és szokatlanságán akadtak fenn olvasói. Tőle való az *egyenlítő* (PÁRIZ-PÁPAINÁL még: *égnek két felé osztó kereke*), *cseppkö*, *gyümölcsösít*, *pót*: pótlás. Valószínű, hogy BERTALANFI műve abba az élénk tankönyvirodalomba tartozik, mely Nagyszombatban VARGYAS ISTVÁN és FALUDI nevéhez fűződik.

52. MARÓTHY GYÖRGYnek volt azonban legnagyobb hatása. Arithmetica-ja (1743) volt az első igazi iskolai számtan, mely több kiadásban a XVIII. század legelterjedtebb tankönyvei közé tartozott, amint a máig élő szállóige: „Maróthy szerint“ is bizonyítja. Magyar könyvet ad a magyar tanuló kezébe. Előszavában beszámol elveiről és eljárásáról. A deák műszavak magyarítását szükségesnek tartja; utal a rómaiak régi s a németek új példájára. Ha van a köznyelvben alkalmas szó, fölhasználja. „A' hol az addig való magyar szókbán nem találtam alkalmatost, új szót is tsináltam egynehányat; bár többen követnének, úgy nem lenne illy szűk és szegény a' magyar nyelv.“ Amennyire lehet, a latin szó tartalma és alakja után igazodik, tehát gyakran szófordítást végez, nem úgy mint egy századdal előbb MEDGYESI, aki óv ettől. Szóalkotásaiban azonban semmi erőltetés, mesterkedés nincsen, ezért váltak műszavai közkeletűekké s maradtak meg nagyrészt máig is: *összeadás*: additio, *kivonás*: subtractio, *sokszorozás*: multiplicatio (a mai: szoroz, szorzás), *osztás*: divisio, *maradék*; megtartja APÁCAI *általmérő*: diameter szavát, amelyből félszázad mulva *átmérő* lett; az *ő tört száma*: fractio, később *tört-té* rövidült. Sikeres folytatója volt APÁCAI kísérleteinek, előkészítője DUGONICS törekvéseinek.

Irodalom: BÁRDOS, Nyelvtiszt. 69; — Nyr. XIV, 359.

53. MOLNÁR JÁNOS apát is ideszámítandó, a XVIII. század derekának egyik leglelkesebb tanára, kitől RAJNIS és RÉVAI ösztönt

vettek a klasszikus prozodiájú verselésre. Erős magyarsága és az iskola szüksége teszi puristává, szándékos és tudatos újítóvá. Ezt hirdetik könyvei: A régi jeles épületek (1760), az első eredeti magyar régiségtan s részben művészettörténet; A természetiekről, vagy előlapja szerint: A Fisikának eleji (1777) és az enciklopédikus tartalmú Magyar Könyv Ház 22 kötete (1783—1804). Célja valamennyiben: a tudományokat magyarrá tenni, magyarul terjeszteni, és népszerűsíteni a kutatások eredményeit. Törhetetlen meggyőződése, hogy mindent ki lehet fejezni magyarul s hogy nem szorulunk idegen nyelvek mankójára (Jel. Ép. előszó). Előadásában FALUDI hatását érezni, de mesterének gondos ízlését el nem éri. Új szavai és kifejezései természetesek és könnyen maradnak meg az emlékezetben; innen MOLNÁRnak nagy hatása kora nyelvére, főleg az újságíró RÉVAIRA és RÁT MÁTYÁSra, a Magyar Hírmondó szerkesztőjére. SÁNDOR ISTVÁN ezt mondja róla (Sokféle VIII, 92): „MOLNÁR kanonok úr s RÁT MÁTYÁS úr valának eddig a szófaragásban nálunk legszerentésebbek“. Az utókorra különösen a természettudományba vágó szavai maradtak meg: *ásvány* (rég. jel.: árok), *olvadék*, *zsiradék*, *folyadék*, *düledék*, *hullám*, *levegő*, *növötény* (később *növevény* és *növény*), *hullócsillag*, *sarkcsillag*, *vágány*, *tömkeleg*; ő adott nevet e kor legfontosabb nyelvi jelenségének: *nyelvújítás*.

Irodalom: Pécsi Ödön, Molnár János. Szeged 1896; — SZARVAS G.: Nyr. XVII, 367; fizikai szavai: Nyr. XXVI, 252. Viszonya FALUDIHOZ, RÁTHOZ, RÉVAIHOZ: MNY. VII, 253, XI, 300.

54. Faludi Ferenc és köre. Nem a nyelvújítás, hanem általában az irodalmi nyelv fejlődésében külön hely illeti meg FALUDI FERENCET. Az ő szerény alakja egyike a mérföldjelző oszlopoknak nyelvünk történetének pályáján. Valamivel idősebb kortársa, MIKES KELEMEN, a régi magyarság, az erdélyi nemes udvari nyelv utolsó, FALUDI az új, a modern szépprózai nyelv első képviselője. Kapcsolata elődeivel, PÁZMÁNYVAL és iskolájával félreismerhetetlen; csakhogy ő az örökséget nemcsak használta és forgatta, mint CSÚZY és BÍRÓ MÁRTON, hanem gyarapította is, fejlesztette s az újabb világ új eszméihez alkalmazta. PÁZMÁNY gondolatvilága az egyház, nyelve a bibliáéval rokon, belőle táplálkozik; FALUDI írásainak tárgya a főúri körök társadalmi szokásai, előadása mellőzi a biblia, az egyházatyák eddigelé megszokott stilsztikáját, s helyébe a jelennek, a világi életnek képeit, hasonlatait, példáit teszi. Az nem lényeges, hogy ő az angol DARELL „dramma“-inak, a spanyol GRACIAN maximái-

nak magyar tolmácsa; nem Magyarországról ugyan, de Magyarországának írt (Nemes Ember előszava), s a célzat világos. E nálunk meióben új tárgykörnek, teljesen új nyelv is kellett. Az Udvari Ember maximáját (II. 20) mintha reászabta volna GRACIAN: „... változton változik nyelvünk, és kényes ízünk. Az előbbi beszéd már avott régiség, újra szaggat a világ. A mi tavál szép volt, már ma teljesen rút... Az udvari bölcs azért, a mostani világ rendihez szabja mind külső viselését, mind belső eltekélését“.

FALUDIT a magány s a magáraultság tette íróvá. Szent Péter templomának gyóntatószéke nem sok idejét foglalta el. S ekkor, a messze idegenben felébred benne a magyar, tollat ragad, átülteti az elegáns angol, meg az epés spanyol jezsuita könyveit: „(a) hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkéből, (b) példát adnék sok heverő pennának, (c) olvasásra valót nyujtanék a hivalkodóknak [= semmittevőknek], (d) jóra emlékeztetném a világ gondjaiba merült elméket“. (Nemes Ember, előszó.) E nyilatkozat bővebb magyarázatra nem szorul.

FALUDI nyelvújító, de más értelemben, mint az eddigiek és sokan mások, akik utána következtek. Nem a nyelv elemei, a szavak érdeklik őt, mint a szófaragókat, a puristákat, hanem a nyelv egésze, mint a lelki élet hű és engedelmes tolmácsa. A nyelv ihlete működik benne, mint PÁZMÁNYBAN, de bár elméletileg nem nyilatkozik a nyelv ügyéről, jóval tudatosabban jár el. Világosan kimutatható, hogy vannak különösen kedvelt szóképzései, összetételei, módjai a szóalkotásban, melyekkel tömegesen él; stilisztikai eljárásai csoportokba osztályozhatók s bennük az időrendi fejlődés megállapítható; a német mintákban való válogatás, a magyar nyelv természetéhez való alkalmazás szinte szemmel kísérhető, ezért ő nem csupán ösztönszerű nyelvművelő, mint PÁZMÁNY, hanem tudatos újító.

55. Mérsékelt purista, nem az idegen szó gyűlölete miatt, hanem mert esztétikai érzéke sugallja, hogy a fölösleges idegen szó szeplő a szép előadásban. Ha nem talál eléggé kifejező magyar szót, nem kerüli aggodalmasan az idegent. Ha új szót alkot helyébe, régi, népi, vagy közszót alkalmaz rá új jelentésben, s mintegy magyarázatul zárójelbe teszi az idegent: *kisbíró* (conscientia), *párnás szék* (canapé), *ellenbástya* (contra scarpa), *ellene mellette* (pro et contra), *középpont* (centrum, már APÁCAINÁL is), *lelki jóság* (virtus), *hitel* (credit).

Szóalkotásaiban ritkán és alig lépi túl a természetes, a nyelvszokás alkotta határokat; bátran újít a meglévő keretek közt, de bármennyire újak szavai és stílusformái, szinte sohasem szokatlanok s habozás nélkül fogadta el őket mindenki. A részletkutatásnak e téren még sok tartozása van, mivel FALUDI fordításait e szempontból még nem vetette össze az eredeti szövegekkel.

56. Szóalkotásainak első módja a képzés. Ösztönszerű nyelvérzékkel képezi az eddigiek példájára az újak nagy számát, mégpedig a legszokottabb képzőkkel. Például, főnév: *tanultság, otthonosság, vesztesség, szorultság; vélemény, főzemény, sütemény; szökevény; csipkézet, szíjazat, tollazat; keverék; gerjedelem*; — melléknév: *biztos, sajnos, jövedelmes, tetszetes, vesztes, ügyes; mesteri, majdani* (a 'hajdani' mintájára); merészebbek: *hosszadalmas* ('unadalmas, töredelmes' mintájára); *otthonos, kellemő*; Csúzy 'udvariás' képére: *úriás, úrfiás, módiás* (ma: úrias); — ige, különösen a *-kodik, -kedik, -oz, -ez* képzőkkel: *haszontalankodik, jeleskedik, heveskedik, levelez* (lapoz könyvben), *leckéz, csemegéz*. — Az elvonás, kikövetkeztetés nála még igen ritka, az előkerülő adatok alighanem öntudatlan alkotások, vagy a népnyelvből valók: *vita, kora, mohó, suttom*.

57. Legnagyobb ereje FALUDINAK az összetételben van, mivel ez egyik leghathatósabb módja a rövidség, tömörség elérésének. A régiak terjedelmes és nehézkes, sokszor ellapuló szerkezetei, sőt egész mondatai nála összetételbe sűrűsödnek. Ebben is őt nem a grammatikus, hanem a stilisztia érzéke vezeti, mint később KAZINCZYT. Innen az összetételnek elődeihez képest aránytalanul nagy száma és sokfélesége, úgyhogy szinte minden fajára találunk példát nagy bőven. A régiebb s a népies mintákon kívül ebben már szívesen követi a német eljárást is, ha nincsen ellenére magyar tüllének, különösen a határozós összetételekben. Például, főnév: *álomkép, búcsúszó, hajpor, nyelvboltás, nyelvjárás, útvesztő, tündérkert, háló-, ebédlő-, gyermekszoba, napirend, ellenbástya, -erő, -fél, élőkép, -szín, -szoba, zsebóra* (régibb: zebbe való óra: *Taschenuhr*); — melléknév: *csodaszép, hófehér, gyapotlágú, pihékönnyű, acélkemény* (német példa után); — feltűnő a sok új névmási összetétel: *ilyesmi, olyasmi, ilyenmi, olyanmi, egymí, egyki, máski, mindenki,¹⁾ mindenmi, mindenegy, azonegy*.

¹⁾ Erről folyt annyi vita a kuruc balladák kérdésével kapcsolatban, EPhK. XXXVII, 412, MNy. X, 289, XI, 74.

58. Hathatósan rövidíti FALUDI az előadást igekötős össze-tételeivel, különösen mikor eredeti érzéki jelentésüket átvitt, képes értelművé teszi. Ezekben korához képest szinte szokatlan merészséget mutat, különösen az *el, ki, félre, le, össze, vissza* igekötők használatában: *elállít, eldobban, elhaláloz, ellából; félreáll, -ért, -tesz, -tér, -lép, -magyaráz* (félre jelentése itt: hibásan); *kibúcsúzik, -fütyül, -szorul, -vásik*; a *kivesz*: „ausnehmen” is nála kerül elő először; *lealjasít, -becsül, -gyaláz, -poroz, -szoktat*; a régi *egybe* igekötőt ő váltja fel a ma is szokásos *össze*-vel: *összebarátkozik, -édesedik, -gombol, -szür; visszaért, -lát, -hírdet*.

Az igekötők ez alkalmazásával ellentétben az elvont fogalmakhoz érzékeltető jelzőket tesz, testi világhoz tartozó igéket kapcsol s így a lelki világ testetlen elemeinek valósággal anyagi létet ad. Ez ruhazza fel előadását avval az erős szemléletességgel, melyet már PÁZMÁNYBAN bámulunk, de FALUDI mesterét finomságban, színességben és változatosságban sokkal meghaladja. Például: *nyers erő, puha hízelkedés, sorány tréfa, hímes udvariság, piruló szemérem, piros nevetés, színes ígéret, szeges beszéd, egeket hasogató imádság; — lelkével megjárja, szikrázik a reménység, megcsonkúl hitünk, nyakon csapja az igazságot, megrozsdásodik nyelve*.

Míg ezek a szóképek előadását szemléletessé teszik, addig alakzatai hathatóságát, erejét növelik. Különösen kedveli az ismétlést, mely rokonjelentésű szavak összetételével, szóikerítéssel s kiváltképpen alakmástitással (*figura etymologica*) történik. A népies és régi *újdun-új, telídes-teli* példájára szándékos gyakorisággal halmozza az ilyeneket: *magános magánosan, ébredt ébren, élten eleven, szüzen szüz, csalton csal, esten esik, félten fél, mentést megy, sietve siet, veszlen vesz, tova tovább, gyakortább gyakorta, messze messzire*.

59. FALUDI kezében a nyelvújítás lényegileg stílusújítás, szépités, finomítás. PÁZMÁNY ereje az ő tollán rugalmassággá válik, érdesége símasággá, hajlíthatatlansága hajlékonysággá. PÁZMÁNY, a harcospap, a Kalauz súlyos mennykövével csap ellenfelére, dantei szemléletességgel festi bűnös hallgatóinak az ítéletnap rettenetességeit; FALUDI, a szellemes abbé, mosolygó iróniával és játszi gúnnyal rajzolja az udvari élet laza erkölceit és könnyed komolysággal osztogatja az életbölcseleg tanácsait. A teológia rideg tanterméből és a templom komor boltozata alól a szalón síma padlatára léptünk, s ez természetes átmenetül szolgál a széppróza virágos területére. FALUDI

előkészítője annak a stílusreformnak, melynek fejlesztői és folytatói BÁRÓCZI ÉS KAZINCZY.

60. Munkásságának közvetlen hatása érvényesül egész író-csoporton, melynek tagjai ILLEI JÁNOS, KUNITS FERENC, MOLNÁR JÁNOS, SIMAI KRISTÓF, DUGONICS ANDRÁS, RÉVAI MIKLÓS szerzetes-írók, legtöbbje az iskolai dráma művelője is; félreismerhetetlenül SÁNDOR ISTVÁN fordításaiban. FALUDI művei kimeríthetetlen bányául szolgálnak a szólásgyűjtőknek: BARÓTI SZABÓ DÁVIDNAK (Magyarság Virági), NOSZKÓ ALAJOSNAK (Virágszótár), DUGONICSNAK (Példabeszédek), kiknek gyűjteményei a XVIII. és a XIX. század mesgyéjén élő írók példatárai. FALUDINAK része volt VARGYAS ISTVÁN munkájában is, a WAGNER-féle Phraseologia (1750) átdolgozásában, mely valóságos kincsesháza a szép és velős magyarságnak s a tanulóifjúságnak leghasználtabb segédkönyve volt.¹⁾

Irodalom: BATSÁNYI JÁNOS: F. F. Versei. 1824. Toldalék. — Az idevonatkozó munkák közül nem a legteljesebb, de a legjobb képet adja SIMAI Ö. Faludi hatása: MNy. VII, 257; XI, 212. sk. — A többi, aránylag igen gazdag irodalom adataiban csak nagyon óvatosan használható, mivel legtöbbje a megbízhatatlan TOLDY-féle kiadáson (1853), s nem az eredeti szövegen alapul; — IMRE S. Tan. 43; — SZVORÉNYI. Fejl. 10; — SIMONYI. Nyelvújít. tört. 1881. 10. l.; — KASZTNER GÉZA. F. F. nyelvéről: Budenz Album 1884. 173; — BEÖTHY Zs. A szépprózai elbeszélés. I. 226; — SZILASI M. F. nyelve. Nyr. XV, 241; — KISS IGNÁC. F. F. nyelve: Nyr. XXIV, 21; — BÁRDOS Nytiszt. 74, 76; — LUKÁCS L. Mely szókkal gazdagította F. az irod. nyelvet? Nyr. XXV, 342; XXVII, 27; — HACKER K. Szóképzés és összetétel F.-nál. 1900; — KULCSÁR E. F. nyelv-művészete: Nyr. XXX, 1; — FALUDI ÉS VARGYAS viszonyára (WAGNER Phraseologia): SZILY K. Nyr. XVII, 310, vö. XXII, 459; — Kunits Ferencről: Nyr. XXXI, 75, 170; MNy. XI, 266; — Illei Jánosról: Nyr. XL, 174; MNy. XI, 266.

61. Az elvonás. ADÁMI MIHÁLY akaratlanul és szándékan kívül került a nyelvújítók névsorába. A bécsi katonai akadémia tanítója jó gyakorlati könyvet akart a magyarul tanulók kezébe adni, s ezért nyelvtanának második, kiegészített kiadásához: „Ungarische Sprachkunst“ 1763²⁾ külön lapszámozással egy szótárkát csatolt: „Wörterbuch der Stammwörter der Ungarischen Sprache“, melyben felsorolja a magyar szavak töveit, hogy a tanuló az adott

¹⁾ A magyar nyelvért való rajongása nyilvánul meg egy önkéntelen sóhajából: „feltett szándékom az, hogy a világi böltességet... (vajha! valaha az Uri Magyar nyelven) meg tanúllam“. (Phras. 1750, *decerno* címző alatt).

²⁾ Könyvészeti leírása: Nyr. XXXIII, 47.

tövel és a külön jegyzékben közölt képzőkkel a leírt szabályok szerint tetszése szerint képezhesse a szükséges szavakat; pl. *vén*: *alt* (≈ *ség*, ≈ *ül*, ≈ *ít*); *av*: *grausender Gestank und Fäule* (≈ *as*, ≈ *ül*, ≈ *asodik*); *fold*: *Fleck* (≈ *oz*, ≈ *ogat*, ≈ *ás*). ADÁMIKnak aligha volt szándékában, hogy a kikövetkeztetett tövekben új szavakat ajánljon — hiszen magyarul nem tudóknak írta nyelvtanát — s a legtöbb tő, melyet felsorol, önálló szóként élt akkor s él ma is; azok az egytagú gyökök, *Stamm*-ok, melyek a XVI. század óta a zsidó grammatika örökségeként, mint elméleti elvonások a XVIII. század tudományos felfogásában a szó jelentésének hordozói, alkalmasak szóképző járulékokkal való továbbfejlesztésre. Ezért ADÁMI teljes meggyőződéssel iktathatta őket az önálló jelentésű szótövek sorába s írhatott melléjük jelentést is. Ám a későbbi kor e gyököket elavult szavaknak magyarázta s éppoly joggal vélte felújíthatóknak, mint más, teljes alakú elavult szót. Támogatta ezt a nézetet, hogy a régiségben s a nép nyelvében akadt elég hasonló példa: *parancs* < *parancsol* C., MA., *vita* < *vitatkozik* FALUDI, *hiány* < *hiányos* HALLER, *kapa* < *kapál*, *piszka*(fa) < *piszkál* népnyelv. Sok példát szolgáltatott a WAGNER-féle *Phraseologia*: *csíny* < *csinos*, *arány* < *arányoz*, *heveny* < *hevenyében*, *rom* < *romlik*¹⁾ Így vált ADÁMI akarattal a kikövetkeztetésnek, a gyök elvonásnak, gyök önállósításának, a nyelvújítás később oly kedvelt módjának megindítójává. Az ő szótárkájából az önállósított gyököknek egész sora került forgalomba; ezek: *alkony* < ≈ *at*, ≈ *odik*, *dics* < ≈ *ér*, ≈ *ekedik*, *fohász* < ≈ *kodás*, *kéj* < *önkéjen*, *mosoly* < ≈ *og*, ≈ *odik*, *parány* < ≈ *i*, *telep* < ≈ *edik*, *ür* < ≈ *es*, *versen* > ≈ *t fut*; — *pót* < ≈ *ol* (előbb már BERTALANFINÁL), *reg* < ≈ *gel* (a régiségben is), *kegy* > ≈ *elem*, (már MA. és PP.), *redő* > ≈ *s* (a népnyelvben is); ADÁMI azonban alig ismerte régibb és népi voltukat, valószínűleg saját elvonásai. Találkozik szótárában egy-két más-képzésű új szó is: *elegy* (főnév, előbb melléknév), *fuvacs* (a későbbi *szivacs* mintája), ezek is alkalmasint önkénytelen újítások. Hogy mennyire nem volt szándéka az újítás, mennyire komoly megfontolás és gondos tanulmány eredménye volt nyelvtana, bizonyítja előszava: „Gründen sich meine Lehren auf die Uebereinstimmung wahrer Sprachkenner, mit denen ich mich fleiszig berathschlaget habe: so glaube ich wider alle Vorwürfe eines Eigensinnes oder

¹⁾ SZILY, Nyr. XVII. 313.

einer thörichten Liebe zu Neuerungen vollkommen sicher zu sein“. S íme a grammatikai elmélet mégis a nyelvújítás jelentős személyévé tette.

ADÁMI nyelvtana (mely a MELIBOEBUS BÉL MÁTYÁSÉ után készült), mintája lett sok későbbinek; ezek: THOMAS JÁNOSÉ 1763, ÚJFALUSI FARKAS JÁNOSÉ 1771, KORABINSZKY JÁNOSÉ 1774 sk., a Ratio Educationis alapján, a nemzeti oskolák számára készült Magyar Grammatika (1781, 10. kiad. 1815). A nyelvtanírókon kívül ismerték a szótárírók is; BARÓTI SZABÓ átveszi tőle a *hempel, kěj, pót, redő, tárogat* szavakat és mintájukra alkotja az *inger* < ∞ el, *hamv* < ∞ as, ∞ ad elvonásokat. SÁNDOR ISTVÁN (Toldalék 1808) még gyökeresebben jár el; az ADÁMITÓL átvett elvonásokat belesorozza a valóban felújított régi szavak közé s „mint Régi Szót“ (Előbeszéd XIII.) nagy R betűvel különbözteti meg a többitől. A szépírókon is látszik a Sprachkunst hatása; MÉSZÁROS IGNÁC belőle veszi a Kártigamba (1772) a *gele* (< gedél = dédelget) szót; KÖNYI az ő *lug* (< lugas) tövéből képezte *lugazat, lugozás* szavait.

Irodalom: SIMONYI. A nyelvúj. tört. 20; — SZARVAS. Nyr. XVII, 367; — TOLNAI. Nyr. XXXIII, 47, 339; — BALLAGI ALADÁR. Régi magy. nyelvünk és a NySz. 81; — SIMAI. Thomas és Farkas. Nyr. XXXII, 91; — MÉSZÁROS, Kártigám. Olcsó Ktár. Bevez.

62. KALMÁR GYÖRGY, a világnyelv után ábrándozók első magyar képviselője (Praecepta linguae universalis 1772), a héber nyelvnek, tehát a gyökelméletnek is kitűnő ismerője, Prodomus-ában (1770) rakta le magyarnyelvi tanulmányainak eredményeit, melyeket később egy napvilágot nem látott etimológiai szótárban akart érvényesíteni.¹⁾ Tudatos szócsináló; maga mondja: „utor vocabulis mihi primum propriis“. Lehet, hogy ismerte ADÁMIT, de saját kutatásai is rávihették az elvonás elméletére, mert midőn a képzőket leválasztja a származékszavakról, gyakran marad valamilyen *obsoletum nomen*-je; úgy látszik, ő hozta be nyelvészeti irodalmunkba ezt a később annyiszor hangoztatott fogalmat. Az ő elvonásából származott, közkeletűvé vált szavai: *monda* (< monda-monda), melyet rajta kívül s úgy látszik az ő szavát nem ismerve DUGONITS, KÁRMÁN és VERSEGHY újra elvont; *mez* (< meztelen); *ür*, előbb már ADÁMINÁL is, *bék* (< békes), *tár* (< társzeker, tárház) előbb már BOD PÉTER szótár szavában és BERTALANFINÁL; többi számos elvonása nem

¹⁾ MNy. XII, 329.

maradt életben. Alkot azonban képzőkkel más új szavakat is: *fásul, gyarapul, gyilkol, jelez, kaszabol, utal, ügyel* (a prókátort ő nevezi először magyarul *ügyes*-nek). Nyelvújító működését nem jó szemmel nézi RAJNIS JÓZSEF, aki a Kalauzának megszerzésében (11—25. l.) ugyancsak hibáztatja, kárloztatja kísérleteit: „A magyarokat olly szókkal kínálta, melyeket okos ember jóvá nem hagyhat“. KALMÁR Prodromusát jól ismerte BARÓTI SZABÓ ÉS SÁNDOR ISTVÁN is és anyagát felhasználták szótáraik megszerkesztésekor. Az elvonásra a gyakorlati útmutatást ADÁMI, az elméletet KALMÁR adta a nyelvújítás későbbi fejlődésének; ami elvonás a régiebb irodalomból előkerül, az az elemző nyelvérzék öntudatlan terméke.

Irodalom: RAJNIS J. A' Magyar Helikonra vezérlő Kalauzhoz tartozó megszerzés. 1781; — TOLNAI. Nyr. XXIX, 165; — SIMAI. MNY. XII, 329; — BÁRDOS Nytiszt. 71; — vö. még SIMONYI. Az elvonás. NyF. XI.

Az irodalom megújhodása.

63. BESSENYEIÉK. Irodalmunk megújhodása a XVIII. század hetvenes éveiehez fűződik. Másolás, átültetés, idegen művek honosítása az eszköze ez új irodalomnak, utánzás és egyoldalúság a jellege, törhetetlen hite a nemzet jövőjében az alapja. Az idegen minták követése, a fordítás szükségképen maga után vonja a nyelvvel való törődést is.

BESSENYEI GYÖRGY, a franciás iskola feje kimondja, hogy „csak saját nyelvén lehet a nemzetet sikerrel művelni“, de a nyelvet pusztá eszköznek tekinti, ő elsősorban „tudományt“ akart szerezní nemzetének, mint előtte APÁCAL. Serkentő írásaiban (Magyarság 1778, Holmi, Magyar Néző 1779, Jám bor Szándék 1781) a nemzeti nyelven való művelődést sürgeti: „tsupán idegen nyelven soha még egy Nemzet is e földön, a maga Anya nyelvét meg vetvén, böltseségre, tudományokra nem emeltethetett“ (Holmi 241). Mikor a filozófust *világtudó*-nak, a filozófiát *világtudomány*-nak, a fizikát *testtudomány*-nak mondja, nem új magyar szót akar csinálni, hanem a „dolgozat azoknak természetekhez képest“ kifejezni. A tudományban nem célja a purizmus: „Filosofia, Teologia, Fisica sat. Minek ezek helyébe új szókat gondolni?“ (Magyarság 8.) A Jám bor Szándékban pedig azt mondja, hogy a versírás az elmét élesíti ugyan, de a nyelvet nem formálja, nem művelheti, mivel érthetőségre kell törednie a „bévett szók“ segítségével. De azért nem

szereti a nyelvkeverést, röpirataiban minduntalan korholja és csipkedi; a Philosophusban Pontyi inspektorának levele a kuriális latinokodás kigúnyolása, míg udvarbírájának tudósításában a parlagi tájnyelv érthetlenségét állítja pellengérré.

Öccsének, BESSENYEI SÁNDORNAK hasonló a véleménye; MILTON Paradiosomának fordításában (1796) új magyar szót nem teremt, a magyar nyelvet meg nem „fertézteti“, mivel „a‘ szó úgy-is csak tüzégre és külső héjja az alatta értendő Dolgoknak“.

Irodalom: SZVORÉNYI. Fejl. 11; — BÁRDOS. 120; — HORGER. Nyr. XXX, 237; — SIMAI MNy. VII, 252; XIII, 9; IX, 266; — CSÁSZÁR E. Bessenyei akadémiai törekvései. Akad. Ért. 1910.

64. BÁRÓTZI SÁNDOR CALPRENÈDE Kassándra-jának (1774) és MARMONTEL Erkölcsei Meséinek (1775) fordítója egész másként vélekedik. Elvszerű purista; azon igyekszik, hogy a francia szöveget „tisza magyarsággal adhassam vissza, a‘ minthogy elis távoztattam a‘ mennyiben csak lehetett, minden idegen szokat melyek a‘ magyar beszédet kortsossá tészik“. (Előljáró Beszéd). Ez a tisztaságra törekvés sok újszerű szó alkotására készítette, de szóújításai, természetes, bár néha idegen ízű képzések és összetételek, nem voltak olyanok, hogy franciául és németül olvasó kortársai fönnakadhattak volna rajtuk. De igenis fönnakadtak a szavak kapcsolatán, kifejezéseinek és fordulatainak szerkesztésén, mely szokatlannak, idegenszerűnek tetszett. Jelentősége éppúgy nem kereshető szóújításaiban, mint FALUDIÉ, hanem a stílusújításban. Merészen áthozza nyelvünkbe az idegenszerűségeket, hogy stílusunkat gazdagítsa. Maga is érezte, hogy ez „újság, és az a‘ Magyaroknál még nem volt“. „A fordító-nak szavai“-ban (a Kassándra végén) nem is annyira védi, mint inkább öntudatosan igazolja eljárását: „Ha a‘ Görögök újjítást nem hoztak volna bé, soha annyira nem vitték volna tudományokat... A‘ Deákok nem szégyenlették a Görögöktől költsönözött moddal ékesíteni nyelveket. A‘ Frantziák még mai napig is görögből és deákból szedik a‘ gyöngyöket melyekkel nyelveket gazdagíttják, ’s ékesebbé tészik írásokat, miért ne követhetnök hát miis nyomdokokat, ’s ne ujjíthatnánk nyelvünken“. Érdekes és jelentős ez a hivatkozás a külföldi példákra, mely a későbbi stílusújítóknak annyira erős érve lett. Az idegenszerűségeknek, a tömeges „xenologismus“-oknak első tudatos átültetője ő volt, nem pedig KAZINCZY, mint a köztudatban él, aki elvben és gyakorlatban tanítványa neki. A pataki könyvtáros azt mondta a MARMONTEL-fordításra, hogy: „nyelve

érthetetlen, az elébe írt vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszetekkel“; KAZINCZY azonban megérezte benne a fensőbb finomságot, a folyékony hangulatosságot, mely tiszta magyarsággal párosult. „Én azt szeretém meg — írja Pályám Emlékezetében¹⁾ — a mit eddig a bibliothecarius gyalázott, s attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is bírom a könyvet... még ismerem a helyeket, a hol édes szólásu csudálgatásiban fel-fel sikoltozám... Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni“. Stílusunk megújulásában ő jelenti a középső fokot FALUDI és KAZINCZY közt, aki a maga fáklyáját az ő tüzén gyújtotta meg.

Irodalom: BARÓTZI S. Védelmetett magyar nyelv. 1790; — HALÁSZ. NYF. XII, 397; — BÁRDOS. 117; — SIMAI. MNy. V, 205; — BEÓTHY ZSOLT. Szépprózai elbeszélés. II, 65.

65. A deákos irodalmi iskola kellett, hogy barátja legyen a nyelvújításnak. Mikor a terjengős, ellapuló régi magyar verset a római mérték szoros igájába kényszerítette, minduntalan feun kellett akadnia a hosszú szavakon, a körülírással szerkezeten, a laza szórenden. RAJNIS JÓZSEF nem barátja ugyan az új szónak, de verseiben már nem egy új szerkezetet találunk.

BARÓTI SZABÓ DÁVID az iskola igazi és lelkes újítója, ki a maga korára, mint szóújító, az utókorra inkább mint stílusújító igen nagy hatással volt. A szóújításban is stilisztikai, esztétikai, verstani tekintet vezet: „Ki-kí tudja, hogy a' Vers mind ékességére, mind pedig néha szorulttságára nézve-is, meg-kévánja az ilyen szókat [régieket és tájszókat]“.²⁾ „Néha kí nem tettem a' magyarázatot... elégnék állítván, észbejuttatni a' szépséget“.³⁾ Az újításban minden lehető módot felhasznál: alaki és tartalmi módosítást, a régi és a népnyelvet, korának újításait, még BARTZAFALVIÉT is; hozzájárul a római költők tanítása és példája, mely rá bátorítólag és serkentőleg hatott. Újító volt első sor írásától kezdve, s bár verseit utóbb átdolgozta és a merészebb szerkezeteket — nem minden kár nélkül — enyhítette, utolsó lehelletéig kereste az újat és a szépet. Ezt szolgálták eredeti versei, fordításai, szó- és szólásgyűjteményei, ezt fejtik kí igen röviden, de igen velősen is elő- és utószavai. Újítá-

¹⁾ I. könyv. I. szak. XIV.

²⁾ Paraszti Majorság: Előszó.

³⁾ Kisd. Szót. 2. kiad. előszó.

sait ajánlja, de nem erőszakolja rá az irodalomra; Kisded Szótára második kiadásában megcsillagoz néhányat, mert „az olyanok” bé-vételek felett még talán kérdés támadhatna“.

66. Szóújításaiában a következő módokat követi:

a) Új jelentéssel ruházza fel a szavakat; pl. *agy* (agyvelő < koponya, Bugár állandósítja műszóvá), *állít* (véleményt mond < elhelyez), *börtön* (fogház < hóhér), *dagály* (áradás < düh), *ecset* (festőeszköz < fésű), *hölgy* (úrinő < menyét), *pihen* (megnyugszik < lélekzik), *remekel* (kitűnőt alkot < földarabol), *tárgy* (obiectum < céltábla), *útas* (főnév < melléknév).

b) Elavult szavakat felújít: *aggastyán*, *bakó*, *boncol*, *csába*, *csarnok*, *csíra*, *dísz*, *év*, *fegyelem*, *felleget*, *gyűlöletes*, *hasonlóság*, *hon*, *ihlet*, *iker* (már ADÁMI-ban), *komorság*, *költő* (ő teszi közkeletűvé WAGNER Phraseológiájából), *lakhely*, *lom*, *lomb*, *lombos* (CSOKONAI kedve szavává lesz), *nedv*, *mentő*, *ör*, *tunya*, *védeni*, *zuhan*.

c) Tájjszavakat, különösen székely szülőföldjéről, tesz irodalmi és köznyelvi szavakká: *andalog*, *aratag*, *böngész*, *civakodik*, *csalít*, *csapat*, *cserény*, *csupasz*, *darál* (fecseg), *elhibáz*, *fitymál*, *fürgenc*, *gyér*, *hullám*, *langyos*, *laza*, *meder*, *mormog*, *nyirettyü*, *pimasz*, *poggyász*, *renyhe*, *zamat*, *zúz*.

d) Képzés és összetétel. Százakra menő új képzésű névszóval és igével gazdagítja a nyelvet; szabálytalan képzésűt keveset találunk nála, de a legmerészebbek ma is őrzik emlékét: *anyag* (matéria mintájára, talán a COMENIUS-féle *anyai dolog*-ból, talán az *agyag* képzőnek vélt végével), *erény*, *fedém*, *tökély*. Összetételei közt FALUDI hatására, találunk néhány szokatlanabb szót, melyeknek előtagja *ellen-* (-fegyver, -had, -töltés, -vélekedés), *fenn-* (-csillag, -domb, -elme, -hang, -ház, -születés), *messze-* (-menet, -tekintet), *visszahang* és *visszhang*.¹⁾

e) Elvonás. Ebben ADÁMI és KALMÁR lehettek rá hatással. ADÁMI eljárását követi, mikor „Néha rövidség’ okáért előre botsátván a’ tő-szót, utánna írtam a’ tőlle származókat... melyeket az Olvasó magától-is meg-tehet“. Megmaradtak: *árboc*(-fa), *balga*(-tag), *cím*(-er), *düh*(-ös), *ék*(-es), *fütty*(-öl), *fűszer*(-szám), *suhanc*(-ár), *szörny*(-ű), *tömény*(-ezer), *újdón*(-új), *véd*(-elem), (el-)vegyül.

f) Stilisztikai szempontból merészebb újítása volt, külö-

¹⁾ Teljes jegyzékük KLEMM alább idézett értekezésében.

nösen korábbi verseiben, a szórendnek latin mintára való felforgatása. Ez eleinte bármi sérelmet ejtett is a nyelvtanon, a költői előadás tekintetében sok új lehetőségre adott alkalmat, szint és erőt vitt a stílusba. Mint FALUDI, kitől saját vallomása szerint is, igen sokat tanult, ő is mestere a jelzős és határozós szerkezeteknek s a szemléletes igék alkalmazásának. FALUDI előkelő hajlékonyságához képest, benne több a melegség és a nyomatékos erő. Ha műveit olvasuk, meglepetve találkozunk az oly kapcsolatok nagy számával, melyeket VÖRÖSMARTIBÓL szoktunk ismerni és neki tulajdonítani; a Szózat költője ugyanis ifjú korában nagyon olvasta BARÓTI s ragyogó nyelvének nem egy színe annak festéktálcájáról való. Különbben is ő kitűnő tanítója volt a következő költői nemzedéknek. Itt is még sok teendője van a részletes elemzésnek és összehasonlításnak. ARANY JÁNOS méltatja legvelősebben jelentőségét: „Röviden, nyomatékosan akar szólni, olykor a fukarsáig lehány minden fölöslegest, olykor a szükségest is; eltér a mindennapitól, hogy a szokatlanság által újítsa nyelvét; széttördeli a közönséges, lapos szórendet; avult és tájszókat vesz fel, újakat is csinál. Mindezt nem szorultságból, hanem teljes öntudattal, római költők mintájára“.

Irodalom: ARANY JÁNOS. Írói arcképek. Szabó Dávid; — SIMAI ÖDÖN. Baróti Szabó D. és a NyÚSz. Nyr. XXX, 271; — KLEMM ANTAL. Baróti Sz. D. nyelve nyelvújítási szempontból. NyF. L, 1908.

67. DUGONICS ANDRÁS az, akinek a GYÖNGYÖSI ISTVÁN nyomán járó magyaros írók csoportjában, a nyelvújítás legtöbbet köszönhet. Az előbb HOMEROS eposzait népszerűsítő verselőt politikai okok, II. JÓZSEF intézkedései tették nyelvújítóvá. Midőn a nyelvrendelet a Magyar Hirmondóban megjelent¹⁾ és kimondotta, hogy: „A' kiholt Nyelvel (Lingua Mortua) való közönséges élés, a' millyen tudniillik a' Deák Nyelv, bizonyos jele, hogy még azon Nemzet tökéletesen ki nem palléroztatott . . . hogy magának közönséges szokásban lévő született nyelve nintsen“, szinte csattanó cáfolatul jelent meg DUGONICS Tudákosságának két első kötete, mely a legelvontabb tudományt, a szám s a tér elméletét adta elő tiszta magyarsággal, újra hangoztatva a XVII. századi nyelvművelők gondolatát: „Nincs a' világon semmi a' mit magyarul ki-ne-lehessen mondani, csak észszel, és tudományyal forgolódgyon az ember“.²⁾ Az idegent támadó,

¹⁾ 1784, jún. 5; 42. szám, 345. l.)

²⁾ Jelen Történetek. II. 1795. 101.

a magyart védő könyv volt ez: „csak azért is az algebrát és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam . . . hogy a német nyelv soha sem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarításában, mint a magyar nyelv“. ¹⁾ Két évre rá befejezi Etelkáját, mely regény alakjában folytatja a harcot a magyarságért. Ez, valamint többi műve, telve van megjegyzésekkel, különálló jegyzetekkel, melyekben nyelvújító elveiről és eljárásáról számot ad. DUGONICS vérbeli újító, akit tüzes nemzeti érzés sarkal nyelvünk bővítésére, fejlesztésére és nagy képességeinek bebizonyítására. Örömmel üdvözli kortársait, akik vele egy célért munkálnak; levelez BARTZAFALVIVAL, ösztönzi és biztatja; KALMÁR, BARÓTI, RÉVAI, SÁNDOR ISTVÁN, GEORCH ILLÉS, PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ újításait felkarolja, műveibe iktatja s hévvel terjeszti őket. Ez az érzés sugallja újító eljárásait is.

68. a) Régi szavakat felelevenít; kapva kap egy-egy szón, mely „édes Eleinknél“ élt s azóta kiavult. Dícséri az ilyet: „Valóságos magyar szó. Éltek vele a' régiek . . . Ezt csak azok tagadgyák, kik vagy nem magyarok . . . vagy régi könyveket nem olvasnak“. Különösen GYÖNGYÖSI és FALUDI művei szolgálnak neki sok ilyen adatot, továbbá BARÓTI gyűjteményei.

b) Tájszavakat vesz fel a népnyelvből. Különösen szülőhazájának, Szeged vidékének nyelve szolgál forrásul. Némely helyen, pl. Etelka III. szakaszába valóságos gyűjteményét zsúfolja a tiszai halászat s az alföldi gazdasági élet műszavainak. (BESSENYEI Philosphusában még a parlagiség kicsúfolására olvastatja fel Pontyi udvarbírájának tájszavakkal telizsúfolt levelét.) Ugyane regény későbbi kiadásaiba még hangtani sajtáságokat is belevisz, pl. az ö-zést. A népnyelv egyéb elemeivel, a szótárakkal, közmondásokkal, körmönfont képekkel, kapcsolatokkal a póriasságig tömködi előadását, úgyhogy magára vonja már 1794-ben a finom ízlésű KÁRMÁN rosszalását. ²⁾

c) Képzőkkel alkot sok új szót. Ő már kevésbé költeti magát a nyelvszokással; az újítás ösztöne, melyet gyakran helyesnek vélt, de valójában téves szöelemzés támogat, föléje kerekedik különben erős nyelvérzékének. Már BARTZAFALVI hatása alatt, kinek elméletét és szavait magáévá teszi és magyarázza, szabadon illeszti, különösen a névszóképzőket, bármilyen tőhöz: *írász, hadrász, föld-*

¹⁾ DUGONICS Följegyzései. Olcsó Kvtár. 16. 1.

²⁾ Nemzet. csinos. Abafi kiad. I. 102.

mérész; koholt jelentést tulajdonít a képzőknek: a *-nok, -nök* fizetéssel nem járó tisztséget jelent: *tábornok, tárnok, írnok*: kancellár, míg az *-ász, -ész* bérrel járó munkával foglalkozót: *juhász, ügyész, írász*: írónok.¹⁾

d) Az elvonás, KALMÁR okoskodása alapján, régi szavak felelevenítése. *Mez, gyám, kíváncsi* és *kéváncs* neki „igen régi magyar szó”. *Atya, anya, bátya, néne* szerinte *aty, any, báty, nén* birtokragos alakja (ma az *-a, -e* véget kicsinyítő képzőnek fogjuk fel). Megmaradt elvonásai: *érezék(eny), köb(öl), kör(ül), emlék(ezik), csin(ál)*. Ide tartoznak ilyen német-izű elvonásai: valaminek *bel-je, hossz-a* (das Innere, die Länge).

e) Összetételei közt is igen sok a németes: *borhegy, mélyfekete, fogvíz, szünóra, ülhely*.

f) Jelentésújításai közt ugyancsak német hatást éreztetnek gyakran a melléknevek főnevesítései: a sereg *temérdeke* (das Gros), az arc *pirosa* (das Rot), ezt a módot később KAZINCZY és köre nagyon gyakorolta. Szereti különben a melléknévi igenév régies és népies főnevesítését: *nyargaló, háló, induló, ragyogó* (= csillag, vö. a *ragyogóját!* = a *csillagát!*).

g) Kifejezéseket és szókapcsolatokat tömegesen fordít, azon nyersen, németből: nem volt *kicsinálva*, nem lehet *kivenni* az írásokból, sarkantyút *ad*.

Újításait a jóhiszemű szövegkritikus naivságával beleiktatja GYÖNGYÖSI munkáinak kiadásába, melyet ő rendezett sajtó alá, ezért szótörténeti forrásul nem is használható.

69. Erős fajszeretete minden idegent magyarnak szeretne látni s ezért az idegen neveket, kivált mikor SAJNOVICSBÓL az északi rokonokkal, szerinte elvált magyarokkal, megismerkedik, lehetőleg megmagyarosítja: *Balti* tenger: *Balta* tenger, *Ladoga*: *Látóka* tó, *Riga*: *Rigó, Viborg*: *víg vár* ból származik, az *avarok Óvár*-ból erednek; *Finn-ország*: *Finom-ország*, a lappok földje pedig *Láp-ország*. Ebben aztán nagy iskolája támad: HORVÁT ISTVÁN, KASSAI JÓZSEF, sőt még CZUCZOR-FOGARASI is hű tanítványai.

Nagy érdeme, s evvel kora nemzeti érzését erősítette, hogy az *Etele* névhez költött *Etelka* női névvel megkezdi a régi és pogány magyar keresztnévek szokását. Eleinte az irodalomban (PERCESENYI NAGY LÁSZLÓ, PÁZMÁNDI HORVÁTH ENDRE, a KISFALUDYAK, VÖRÖSMARTY,

¹⁾ DUGONICS. Jeles történetek 1794. I. 89.

‘CZUCZOR), majd a közéletben, s ez SZÉCHENYI hatása (Hitel 74), mindinkább terjed az ÁLMOS, ÁRPÁD, ZOLTÁN, BÉLA, GYULA, és más, magyarok koholt nevek divata.

70. A mennyiségtan és mértan műnyelvének kiépítésében, melyet előtte APÁCAI és MARÓTHY kísérlettek meg, neki van legtöbb érdeme. Neki köszönhetjük e tudományoknak sok oly műszavát, melyet más európai nemzet még ma is csak görög-latin szóval mond: *szög* (bel-, kül-, derék-, tompa-, váltó-, három-, hat-, többszög), *délkör*, *egyenlet*, *egyközű félkör*, *gömb*, *gyök* (BENYÁK elvonása), *gyökjel*, *hasáb*, *háromszögellés*, *henger*, *kiküszöböl*, *köb*, *köbgyök*, *kör*, *különbözet*.

Tőle valók még a következő szavak: *enyh*, *futam*, *hajlat*, *újász*, *környez*, *különc*, *melléknév*, *nyelvész*, *példány*, *rém*, *rendszer*, *sérv*, *testőr*, *torna*, *uracs*, *vezérlet*.

Hatása annál értékesebb, mivel nem pusztán a nyelvre terjed, hanem azon át igen erős nemzeti öntudatot és erkölcsi érzékét ébresztett.

Irodalom: STEINER Zs. Adatok a nyelvújítás történetéhez. Nyr. III, 408; — SZABÓ BÉLA. D. műszavai. Nyr. XXVII, 80; — HORGER A. D. nyelvújításáról. Nyr. XXXI, 155; — SIMAI Ö. D. mint nyelvújító. NyF. XIV. — A magyar keresztnevéről NyÚSz. 172, 499; Nyr. XXXI, 151; MNy. XII, 331; — TOLNAI. Nevek divatja. Napkelet. 1923. I. 399.

71. BENYÁK BERNÁT. — DUGONICSnak tíz esztendeig rendtársa, a bölcelet műnyelvének legbuzgóbb fejlesztője a XVIII. század végén BENYÁK BERNÁT. Már a Ratio Educationis évében, 1777-ben, magyarul adja elő a bölceletet, munkáit magyarul írja, mert „sem görög, sem deák, sem frantzia, sem más szóra nem kell szorulnunk akarván hazai nyelvünkön írni“. Munkái közül csak keveset tud kiadni, azért hatása inkább közvetett, mint közvetlen. Szavai közül, szerzőjük neve nélkül, barátai és tanítványai útján igen sok válik közkeletűvé s bölceleti nyelvünk állandó részévé. Nyelvújító működése a szócsinálás keretei közt marad. Ha új szót alkot, kötelességének tartja jelentését pontosan megállapítani, de abban nem jár el célszerűen, hogy egy-egy latin műszóra négy-öt magyart is ajánl s ezzel kockáztatja megállapodhatását. Őt inkább a nyelv bősége ejti zavarba, mint sokat panaszott szűk volta. Műszavai együtt találhatóak. „A deák nyelvműben gyakorlott nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom“ című kiadatlan és valószínűleg 1786 után készült kéziratában. A szóalkotásban általában mérsékelten jár el;

leginkább a meglévő elemeket és módokat használja, mint FALUDI: szemlélődés, föltétel, indítóok, végok; tökepénz, házal, hazafiság, hitelesít; elvonásai közül a *gyök* DUGONICS útján terjedt el. A nyelvszokás ellen csak egy móddal vét: őt terheli a csonkított előtaggal, igetővel való németes összetétel gyakori alkalmazásának elsősége, ebben aztán igen sok buzgó utódja akadt: *röplevéлке, kötszó, csal-tanácsos, írmű, írtudat*. Hatása DUGONICSRA, BARTZAFALVIRA nyilvánvaló. A nyelvújítást érő, első támadások hatása alatt nem működik tovább ez irányban, sőt egy versében az újítás szertelenségét sokallja is.

Irodalom: TAKÁTS SÁNDOR. Egy elfeledett nyelvújító. Nyr. XXX, 421. 471; — SIMAI ÖDÖN. Benyák szavai a NyÚSz.-ban. Nyr. XXXI, 256; — BÚZÁS GYÖZÖ. Németes összetételek. Nyr. XXXV, 302; NyF. XLI, 8; — ZOLNAI GYÚLA. Benyák műszavai. Nyr. XXXV, 382; — KORNIS GYÚLA. A m. bölcséleti műnyelv. MNy. III, 145.

72. PÁZMÁNDY SÁMUEL. — DUGONICS lángoló fajszeretete nemcsak magának a nemzet ősi nemes voltának keresett és talált bizonyítékot ANONYMUSBAN, CONSTANTINUS PORPHYROGENITUSBAN és SAJNOVICS DEMONSTRATIÓJÁBAN, hanem a nyelv ősi és gazdag voltát is igyekezett minden eszközzel igazolni. Erre szolgáltak a magyar történelem és nyelvészet délibábos rajongói: OTROKOCSI FÓRIS FERENC (*Origines Hungaricae* 1693), KALMÁR GYÖRGY (*Prodromus* 1770) és PÁZMÁNDY SÁMUELNEK, az *Etelka* iratásának esztendejében megjelent műve: *Schediasmata... Cogitationum... circa originem, sedesque antiquas et linguam Vhro-Magyarum populorum* (1786). Ebben a jazygok és illirek magyar rokonságát bizonyítja, s hogy a szavak egyezését kimutassa, csonkít, ferdít a magyar szavakon, szóval szavakat csinál (*dugmán, csatar, példán, biromán, csavar, pív*) s evvel nyelvújítóinknak az új szavak ősiségének, képzések régiségének igazolására alapot ad. Például az *-ár* képző igaz magyar voltáról valóságos dicshimnuszt zeng, a *pillácsol* > *pillacs*, *pepecsel* > *pepecs* stb. elvonásokkal az *-acs, -ecs* szóvég képző-voltát mutatja. Így útmutatást is ad szófaragóink igyekezetének s nem csodálhatjuk, ha ők a legnagyobbakertebb származtatást is jóhiszeműen igazolni tudják, mint DUGONICS, PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ stb. műveik bőséges jegyzeteiben s később KASSAI délibábos szófejtéseiben, melyeknek alaphangja mindig ez a tétel: „Ez igaz, régi magyar szó“.

Irodalom: SIMAI Ö. Pázmándiság. Nyr. XLIV, 207.

73. KÖNYI JÁNOS strázsamester, „a magyar haza együgyű hadi szolgálja“ is DUGONICS csoportjához számítandó, nemcsak nagy olvasó-

körre számító irodalmi munkásságával — ő is egyike azoknak, kiknek a magyar olvasóközönség megteremtésében érdemei vannak —, hanem nyelve miatt is, melyben felújított régi szavak, tájszók, új képzések tarkán vegyülve, hozzájárultak irodalmi nyelvünk megújulásához. Előadása sokszor nyers és pórias, de DUGONICSÉNÁL gyakran finomabb és egyénileg jellegzetesebb; játszi könnyűséggel bánik a nyelvvel, szokatlanul is újít, de oly ügyesen, hogy szavai hamar közkeletűekké váltak. Nyelvi érdeme kétségtelenül nagyobb, mint irodalmi. Máig élő szavai közül említhetők: *benyomás, hátráltat, kávéz, képzelet, kocsiz, közélet, néptelenít, rabszolga, róna, találmányos, iapint, ujdoni*. Szokatlan elvonása a *gondviselő* összetett igenéből *gondvisel* ige, a *képvisel* és társainak első mintája.

Irodalom: SIMONYI ZS. A nyelvúj. történetéhez. Akad. Értek. 1887. 24.; — SIMAI ÖDÖN. Könyi újításai. MNy. III, 122; XV, 72.

A Magyar Hírmondó szerkesztői és ellenfeleik.

74. A nyelvújítás 1780 tájáig még aránylag szűk területre szorítkozott. Tudomány és iskola keveseknek volt lelki szükségére. A mulattató magyar könyvnek sem volt nagy olvasóközönsége, melynek megteremtését MÉSZÁROSNAK, KÖNYIMAK, majd utóbb DUGONICSNAK kell érdemül betudni. A nyelvújítás 1780-ban, a magyar Hírmondónak, az első magyar újságnak megjelenésével lép ki a szoba szűk falai közül az életbe. A rövid időközökben megjelenő „újság-levelek“ tarka tartalmukkal fölgerjesztik és kielégítik a kíváncsiságot; nem egyesekre számítanak, hanem „mindenek által akarnak értetni“; példányszámukkal többfelé eljutnak, mint a könyvek, s így az érdeklődésnek folytonos ébrentartásával az *olvasás lelki szükségét* keltik föl; a mindenünnen kért és kapott tudósításokkal az olvasókat cselekvő munkatársakká teszik, egy központhoz kapcsolják, szóval a szellemi életnek, ha még oly kezdetleges, de mégis érezhető tudatát ültetik el a lelkekben. Minthogy az első újságok főleg külföldi forrásokból táplálkoznak, műnyelven: „ollózás“-ból szerkesztődnek, sok addig ismeretlen új fogalomra kell magyar szót keresni s evvel kapuja nyílik a művelődés új alkalmának s a nyelvújítás új szükségének. Az első magyar újságok kezdettől a nyelvújítás melegágyai s az azonos körülmények közt rendszeresen előforduló új szavaknak és szólásoknak ismétlésével leghathatósabb terjesztői is. Az újítások célja, a közérthetőség kedvéért, az idegen szónak

magyarral való helyettesítése, a magyar szókincs bővítése; eszközük eleinte a mérsékelt, régibb minták után járó módok, majd mikor ezek elégteleneknek látszanak, a tömeges és erőszakos szófaragás és szókoholás; ez az alakuló olvasóközönségben tetszést és visszatszést szül és megindítójává lesz azoknak a nyelvi vitáknak, melyeket egészükben nyelvújítási harcnak nevezünk. Első korszaka a Magyar Hírmondó nevéhez fűződik.

75. RÁT MÁTYÁS első szerkesztője a Magyar Hírmondónak. Kezdetől fogva elve mindent magyarul kifejezni, amit a külföldi lapokban talál. Buzdítással fordul az írókhoz: „Óhajtásom az, hogy idegen szókat, kivált azokat, amelyeket magyarnak nehéz kimondania, ha szinte közbeszédben élnek is vélek, írásban távoztatni igyekezzünk. Más különben óhatatlan léssen nyelvünknek másokkal való elegyedése és végső romlása“.1) Mindenkinek közreműködését kéri. Már „Előre való tudakozás“-ában is2) kéri a leendő olvasókat, bírálják, javítsák őt a dolgoknak „alkalmasabb nevezeti“-ben. Védi a „sok újdun-új és szokatlan szóllásokat... Avagy lehet-e új dolgokról, mellyekről ennek előtte Magyarul még nem szóllottanak, régi mód szerént írni avagy szóllani? Nints itt egyéb hátra, hanem hogy vagy idegen nyelvekből költsönözött szókkal elegyítsük, vagy pedig a dolognak mi-voltához alkalmaztatott új szóllásokkal bővítsük nyelvünket“. De az egyetlen helyes eljárás szerinte a második. Az új szók meggyökereztetését a megszokásra bizza, s jobb ha az új magyart szokjuk meg, mint az ismeretlen idegent. Törekvése, hogy a magyar nyelv ne maradjon alacsony köznyelv, hanem hogy „tudós és könyvbéli nyelvvé tétessék“, amilyen a latin volt eladdig, amilyenné a német fejlett abban a korban. Példaképe és tekintélye, kire hivatkozik, MOLNÁR JÁNOS apát, aki bátran előljárt a nyelvtisztításban és bővítésben; buzgó segítőtársa BENKŐ JÓZSEF, az erdélyi tudós, ki apró cikkekkkel, tudósításokkal s a Hírmondó évi tárgymutatójának elkészítésével támogatja RÁTOT. Törekvéseinek azonban csakhamar ellenségei támadnak. Vádolják, hogy „durva szókkal gyalazza“ a nyelvet. Ő avval védekezik, hogy nehéz ez a munka, „miután e féle még magyar nyelven nem iratott“. Kénytelen szokatlan szavakkal élni, de csak akkor, „mikor jobbak nem vétetődtek szokásba“. Némelyek homályosoknak mondják leveleit;

1) M. Hírm. 1782. 275. l.

2) 1780, júl. 1.

ő avval válaszol, hogy „mind olyan az, a mihez az ember nem szokott”. Mindezek az apró csetepaték, melyek elég tüskessé tették az első újságíró pályáját, arra vallanak, hogy az érdeklődés felébredt, a közöny szűnőben volt.

RÁT nyelvújítása főleg purizmus. Szóalkotásában a nyelvszokáshoz tartja magát, szabálytalan képzés, összetétel nincs írásaiban. Sokszor tétovázva keresi az idegen szó magyar egyértékű kifejezését. Szívesen veszi ki a könyvekben talált új szavakat, különösen MOLNÁR JÁNOS műveiben talál sokat (*költemény*: poéma, *költeményes*: poéta, innen valók). Felkarolja a tudósítók közléseiben előkerülő új szavakat; így kerül a Hirmondóba BENYÁK BERNÁT tollából a *mindenség* (universitas), *házal*, *tökepéznz*; BENKŐÉBŐL *fűvész*, *fűszeres*. Saját új szavai közül megmaradtak: *kötet*, *népesség*, *népesít*, *magyartalan*, *pártatlanság*, *előjegyzés*, *alvezér*, *csodagyermek*, *közgyűlés*, *postatiszt*, *tiszti kar*, *vakbuzgó*, *villámhárító*, *újságíró*; a népnyelvből: *valódi*, *kandalló*.

RÁT MÁTYÁS nyelvújítása inkább nyelvfejlesztésnek mondható, buzdításnak a nyelv tisztítására és bővítésére. Ővé a jégtörés érdeme nemcsak a hírlapírásban, hanem a hírlapi nyelv megalkotásában. Mikor 1782-ben, a harmadik évfolyam végén (101. szám) elbúcsúzik közönségétől, a jól végzett munka öntudatával tehetette. Utóda, MÁTTYUS PÉTER alatt a lap egyre hanyatlott, a járatók száma 500-ról 200-ra csappant, úgyhogy a kiadó az év vége felé más szerkesztőt keresett s azt szólította fel, akit neki RÁT MÁTYÁS már előbb ajánlott volt s ez:

76. RÉVAI MIKLÓS. Az akkor harminchárom éves RÉVAI alagyaival már jó költői nevet szerzett, tankönyvei és helyesírása a „nemzeti oskolák”-ban mindenütt el voltak terjedve, RÁT ajánlatának tehát megvolt az alapja. RÉVAI, mielőtt a szerkesztéshez kezdett, 1783, dec. 6-án Elő-Tudósítást küldött szét, melyben elveit és terveit előadta; dec. 17-én már az ő tollából jelenik meg a M. Hirmondó, melytől négy hónap elmúltával, az 1784, május 1-i számmal vált meg (33. szám, 280. lap). Szerkesztő korában RÉVAI lelkes híve a purizmusnak s a vele járó nyelvújításnak: „én a Magyarságot újabb szókkal nem rontani, hanem építeni akarom”, ezt jelenti ki még 1783 végén (794. l.); MOLNÁR JÁNOS Fisikájáról szólva, így beszél: „Új dolgoknak új neveket adhatunk, hogy ne tarkázzuk fele Deák szavakkal Szép Tiszta Nyelvünket. Ha szokatlan is elő-

szőr, utóbb csak ugyan hozzá tanulunk¹⁾.) Javallja DUGONICS műszavait, sőt ő az, aki MOLNÁR JÁNOSNAK *Sokrat*-ja után, az idegen, főleg latin neveknek kurtított alakjait ajánlja: *Virgyűl, Hordtz, Torkvát*.²⁾ RÉVAINAK akkori felfogásán nem csodálkozunk, ha tudjuk, hogy mintái FALUDI, MOLNÁR, és elődje a szerkesztésben, RÁT MÁTYÁS, kinek hagyományaihoz a nyelv dolgában is híven ragaszkodik. Új szavait, fordulataikat szívesen tollára veszi, nyelvtisztító és bővítő munkásságukat folytatja, a nélkül, hogy a nyelven erőszakot tenne. Szavai közül sok ma is része szókészletünknek: *biztos* (comissarius), *külváros, rézmetszet, mestermű, mesterszó, művelet, tisztárs, életrend, érdempénz, előjel, könyvtár, pásztorköltés, természetbuvár*. — Midőn később (Antiquitates, Grammatica) elítéli a purizmust és az önkényes szókoholást, akkor sem ellensége a nyelvújításnak, hanem annak a szertelenségnek, melyekbe utóda a szerkesztésben, BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID tévedett, ki „az ő gondolta hasonlóságok után új nyelvet koholt magának“, aki írta azon „szerentsétlen újság“-okat, melyek a „szörnyű alkotású szókat“ terjesztették.

Irodalom: ID. SZINNYEI JÓZSEF. Rát Mátyás. Abafi Figyelője. VIII, 161, 287; — FERENCZY JÓZSEF. A magy. hírlapirodalom története. 1887. 21. I.; — R. PRIKKEK MARIÁN. Sándor István. NyF. LX, 63; — SIMAI ÖDÖN. A Magy. Hírmondó újításai. MNy. VII, 249; — SIMAI ÖDÖN. Faludi hatása. MNy. XI, 352; IX, 403.

77. BARTZAFALVI SZABÓ DAVID, a hirhedett „szócsináló, szógyártó, nyelvrontó“ teljes joggal mondhatná el magáról, hogy „jobb vagyok a híremnél“. Szándéka a legtiszteletreméltóbb, eljárása teljesen jóhiszemű. Ha tévedett, annak forrása éppen nagy magyarsága volt, mely nemzetének nyelvét tökéletesnek, mindenre alkalmasnak, a nyugati nyelvekkel egy színvonalon állónak szerette volna látni; oka pedig az a nyelvek történetében nem ritka felfogás, mely a nyelvközösség százados munkájából fejlett szokást és hagyományt, a nyelv szellemét mellőzve, a nyelvet teljesen kiszolgáltatja az egyén tetszésének és önkényének, ez pedig nem egyéb, mint a XVIII. század uralkodó szellemi iránya, a racionalizmus. Ez még később is jellemzően vissza-visszatért VAJDA PÉTER, FRIVALDSZKY IMRE, BUGÁT PÁL újító törekvéseiben, mikor a szócsinálás már egészen a nyelvcsinálás jellegét vette föl. BARTZAFALIT az újságírás vitte e térre, a Magyar Hírmondónak hagyománya bátorította; de a XVIII. századot

¹⁾ M. Hírm. 1784, 39. I.

²⁾ M. Hírm. 1784, 72. I.

jellemző racionális felfogása lassúnak találta az újítás menetét, s ezért gyökeres módon akarta a kiküszöbölhető idegen szavakat új magyar szavakkal pótolni s a nyelvet bővíteni. Harmincegyéves korában (szül. 1752), 1783 májusában kerül Sárospatakról Pozsonyba. 1784 elején valószínűleg megismerkedik a Magyar Hírmondó új szerkesztőjével, RÉVAI MIKLÓSSAL, aki az újságot példátlan magas színvonalra emelte. Május 5-én átveszi tőle a szerkesztést. Abban az esztendőben azonban csak 16 szám kerül ki tolla alól, a 34. levéltől a 49-ig, mert június 30-án elbúcsúzik a közönségtől, utódját, ESZTELNEKI SZATSVAY SÁNDORT az olvasók kegyébe ajánlván. A szerkesztést mellékfoglalkozásként folytatta: „a' mikor egyéb terhes kötelességeimtől üresedhettem“. A következő időt alkalmasint nem Pozsonyban töltötte, mert néhány tudósítása, melyet a M. Hírmondónak küld, egy német nagyvárost, valószínűleg Bécsset sejteti tartózkodása helyének. 1786 június 21-én, a 48. levéllel ismét átveszi a M. Hírmondó szerkesztését s folytatja az év végéig; dec. 30-án, a 102. levél utolsó lapján újságírói „hivatalának véget“ vet. „Feljebb hívatatom: mégyek örömezt“, teszi hozzá.

Mástél évet „külső országi okodalmakon“ (akademiákon) tölt; 1787 szeptemberében már megint Pozsonyból ír DUGONICSNAK¹⁾ 1791 januáriusában megválasztják Sárospatakon tanárnak, de 100 aranyat kap, hogy előbb Göttingában tökéletesitse tudományát, így csak 1792, május 1-én foglalja el tanszékét. 1828-ban húnyt el tanári működésének helyén. Életrajza még nincsen megírva.

78. Nyelvújító munkássága nem egészen tíz esztendőre terjed s a következő művekben található fel: 1. Magyar Hírmondó 1784, 34—49. levél; 1785, a 32., 35., 36., 38., 43. levél egyes cikkei; 1786, 48—68. levél; — 2. Szigvárt fordítása, 1787; — A tudományok magyarul, 1792; — 4. Csízi Istvánhoz írt levele 1793, tudományos műszók tárgyában.²⁾

Szerkesztősége első szakában, 1784 májusában és júniusában még egyáltalán nem barátja az új szavaknak. Az első számban, melyet ő szerkesztett³⁾ még szinte tiltakozik is a szóújítás ellen s a katonai rangfokozatokat inkább a hadserégben szokásos franciánemet szavakkal nevezi meg, mint magyarokkal; az esetleges

¹⁾ DUGONICS följegyzései, Olesó Könyvtár, 39. l.

²⁾ Nyr. XXIV, 380.

³⁾ 1784, május 5, 283. l.

vádakkal szemben azzal védekeznek, hogy: „az ilylyetén magunktól való szó találások, igen kevéssé pallérozhatják ki Nyelvünket... míg valamely Tudos Magyar Társaság öszve nem áll, a' melly egyenlő akarattal... Anya Nyelvünket, attól a' sok idegen nyelvekből már Magyarossá vált szóktól megtisztítaná, a' régi szollásnak formáit, a' Világnak, és Országunknak mostani modjához alkalmaztatná, ... addig pedig míg e' meg lenne... úgy tartom hogy leg jobb lészen a' már szokásban bé vett nevekkel és szollásnak formájával élni...” — Június 5-én közli II. József nyelvrendeletét, melyhez fájdalmas megjegyzést fűz, hogy a rendelet kiadásának oka nyelvünk műveletlensége.¹⁾ Ez első időszakban újítást nem találunk írásaiban, még RÁT és RÉVAI szavait is csak nagyon módjával használja.

79. A következő, 1785. évben már más nézetten van és megkezdí a nyelvújításnak azt az erőszakos módját, melynek emléke a köztudatban az ő nevéhez fűződik. Valószínű, hogy bécsi vagy valamely más német helyen való tartózkodása alkalmával megismerkedett GOTTSCHED és követőinek nyelvtisztító törekvéseivel, melyek más nézetre bírták.²⁾ BARTZAPALVIÉNAK kell tekintenünk ugyanis az 1785-i évfolyamban a többi szövegből valósággal kirívó tudósításokat, melyekben egy-egy lapon már öt-hat új szót iktat a szövegbe. Az ápr. 27-i, 32. levélben (251—252. l.): *uradalom* (dominium), *fegyvernök* (summus armorum praefectus), *hazafitvány* (indigena), *hazafitalom* (indigenatus), *hazafittatás*, *törvényzikkely* (artikulus), *rendelvény* (constitutio és decretum is), *titoknok* (secretarius)³⁾; — a május 7-i, 35. levélben (277—279. l.): *általlelkület* (metempsychosis), *katakomba*, azaz *boltozvány* vagy *padlan* (tájszó), *padlanozvány*, *előzvény* (objectum), *írókönyv* (pugillares); — a máj. 11-i, 36. levélben 284—286. l.): *esztendőzet* (seculum), *időzet*, *népesület*, *esztendőbenni* (a SZÉCHENYI-féle *-bani*, *-tőlí*, *-hozi őse*), *fellegér* (currus aëreus, azaz: léggömb), *pertzenet* (minutum secundum) [az 1784. évf. 285. l. már *pertz* is], *tapasztolvány*, *általváltozvány*; — a máj. 17-i, 38. levélben (302. l.): *találmányok* és *tapasztolványok*, *rajzolóár* [rajzolóművész]; — a jún. 4-i, 43. levélben (339

¹⁾ Vö. 67. pont.

²⁾ MNy. VIII, 65.

³⁾ Nem BENYÁKÉ, Nyr. XXX, 426, sem GÖBÖLÉ, aki innen vette, Nyr. XXX, 290.

—341. l.): *közedelem* [közönség], *bankónok* [pénzügyi hivatalnok], *bank-tárnok* [pénztárnok], *pénztárház* [a következő évben már *pénztár*], *bankótárház*. Ezek a közlemények kétségtelenül BARTZAFALVITÓL valók, mert a bennük előforduló új szók félreismerhetetlenül magukon viselik az ő sajátos képzésmódjait; legtöbbjét a zárójelbe tett idegen szóval magyarázza, mint a következő, 1786. évben; egyeseket pedig, mint: *fellengér*, *fegyvernök*, *írókönyv*, *uradalom*, *titoknok*, *rendelvény* stb. az 1786. aug. 30-i mentő-levelében (561. l.) a magáéinak vall; a többieket is mind használja utóbb. BARTZAFALVI nyelvújító működését tehát 1785 áprilisától kell kelteznünk, nem 1786-tól.¹⁾

80. Szógyártásának főevadja azonban 1786, amikor április 21-től (a 48. levéltől, 401. l.) újra ő szerkeszti a M. Hírmondót, s amikor Szigvartot is fordítja. Beköszöntő levelében részletes előrajzot ad a szerkesztés tervéről és módjáról; előadja ebben (405—406. l.) nézetét és szándékát az „Írás' módja és a' Szók“ felől is. Bejelenti, hogy új stílussal és új szavakkal fog élni: „még is egygybe kész lészek akár melylyiktől is el állani, mihelytt valaki jobbra tanítand. Mellyet ugyan alázatosan különösen ki kérek. A' szók at a' mi illeti: (a) minden újjakat... fogok távoztatni, mind addig, valamíg tsak azoknak [nem] tetsző vólttok felől nem tudósíttatom... (b) szabad légyen élnem, a z o k k a l is, melylyek, újjaknak látszanak ugyan lenni, de azonban olylyak, hogy a' leg egygyügyübb is egygybe meg érti; mert külömbben a' nyelv nem fog tökéletesebbedni; (c) a z o k k a l is, melylyek már eddig tsinálódtak... míg az ő' nem tetsző vólttok felől tudósíttatom... a' mit nem lehet ki tenni helyesen újj tsinálándó szó nélkül, azt majd annak idegen nyelvbéli nevével kénteleníttem ki tenni... újj szókra felette nagy szükségünk vólna. Jó vólna talán erre nézve egygy magyar múzsát állítani: úgy osztán majd hozzá foghatnánk a' tudományosabb Újjságok' ki adásához is...²⁾ igen jó vólna, ha a' Tudós hazafiak újj szókat tsinálnának s ide hozzám küldenék: én majd oda tennék egygy két párt mindenkor a hír-mondó level' végére, s ki adnám a' meg rostálásra; így osztán közönségesen helybe hagyódván, élhetnénk vélek“. — Látnivaló, hogy BARTZAFALVI céltudatosan, egyszersmind óvatosan lát neki a nyelv „pallérozásának“; a felszólításnak azonban kevés lett a foganatja,

¹⁾ Nyr. XI, 369.

²⁾ Célzás a Deutsches Museum-ra, mely a német nyelvtisztítás folyóirata volt.

eleinte senki sem törődött vele s így ő maga fog neki az újításnak. Az első az volt, hogy a lap végén álló: „Nyomatattatik és találattatik Patzko Ágoston Ferentznel“ helyett mindjárt az első számban (48. lev.) ezt írja: „Nyomatódik, és találódik“; azontúl is kerüli a szenvedő alakot, melyet az -ódik, -ödik képzésű visszahatóval helyettesít. A következő, 49. levélben (409. l.) tűnik fel az első új szó: Tsászári Királyi titkos *Tanátsnok*, és DUGONITS Tudákosságából dicsérettel idézve: *henger* (cylinder); az 50. levélben (418. l.): *neve vesztett* (infamis) és a könyvnek a *tzím*-je (titulus) (420. l.). Egy-egy alaktani újítást is útnak indít, az 54. levélben (447. l.) *leg-hatalmasabb* helyett ezt írja: *legszer hatalmas*, s a későbbi számokban is így alkotja a felső fokot. Közben előkeresi a M. Hirmondó régiebb évfolyamait, kiböngészi belőlük RÁT és RÉVAI új szavait és fordulatait; szívesen veszi, ha a levelezők tudósításaiban is akad egy-egy új szó; mindezeket a máshol találtakkal együtt újra meg újra használja, forgatja a szövegben, továbbképezi őket, kapcsolatokat alkot velük, hogy az olvasó minél hamarébb hozzájuk szokjék. Figyelmeztet a hadi, zenei, hajózási műszavak idegen voltára és magyar szavakat csinál helyükbe. Az új szavak mellé kétszer-háromszor zárójelben odateszi az idegen szót, aztán el is hagyja már. A látszólagos sikeren felbuzdulva egyre szaporábban gyártja szavait, sokszor nem kevés fáradsággal: „mondhatom, hogy ugyan fűrödtem az izzadságban, míg egygy szót ki tsináltam“, írja mentő levelében (573. l.). Némely számban 8—10 új szó is van, melyek a régebben gyártottakkal már szinte érthetlenné teszik a szöveget; végül már fékeveszetten működik BARTZAFALVI „teremtő génusza“ és ontja az esetlen, nyelvicamító, nyakatekert szószörnyeteket, lábbal taposva minden hagyományt és szokást. Ezt már mégsem állhatták az olvasók. Augusztus 23-án valaki figyelmezteti, hogy a *helybenök* nem jó szó, ő készségesen elejti s a következő számban *helytartót* ír. Aug. 26-án öt levelet kap; három dicséri igyekezetét, szorgalmatosságát a nyelv pallérozásában, de komoly és helytálló okokkal figyelmeztetik tévedéseire; ezeket a leveleket BARTZAFALVI köszönettel veszi. Ketteje azonban semmi újítását nem hagyja helybe, okát sem adja kifogásának, „hanem a' mellett olyan motskolódásokat viszen végbe, hogy a földnek is nehéz“. BARTZAFALVI megérezte, hogy túllőtt a célon, talán a Hirmondó kiadója is figyelmeztette az újságra hárulható kárra, tehát letett az új szavak közléséről.¹⁾

¹⁾ A levelek nincsenek meg, csak BARTZAFALVI utalásaiból ismerjük tartalmukat.

81. De számot ad az augusztus 30-án kelt, 68. levélben (561—575) eljárásáról egy tizenöt lapra terjedő értekezésben (csakis annak mondható), melyben igazolja a szószerzésről való felfogását s melyből kitűnik, mennyire öntudatosan és rendszeresen járt el az új szavak készítésében. A nyelvújítás történetének ez nagyon fontos okirata, a nyelvújítás elveinek, céljainak, módjainak és eszközeinek legelső, a maga irányának és korának színvonalán álló tudományos kifejtése, melynek gondolkodásmódja újra meg újra feleled a következő évtizedek nyelvújítóiban, s amelyet csak a XIX. század utolsó negyedének ortológiája és nyelvtudománya bírt részben megcáfolni, de eredményeit teljesen megsemmisíteni nem volt hatalma.¹⁾ — Tréfás-szomorkás bevezetés után így szól: „illendőnek látom, hogy... elő adjam, miért fáradoztam s mire néztem legyen az újj szóknak tsinálásokban... [a] Ugy tartom,... hogy minden szókat egyedül a' szükség szült... Szaporodik a' Világ; szaporodik a' Szükség; szaporodnak hát a Szók... — [b] (a legújabb idegen szavakról így vélekedik:) fel tészem, hogy p. o. ez az idegen szó fordúlna elő a' könyvben: *Parforcejagd*, s így tenném ki magyarul: *Zuhajda*; minthogy az al nép sem ezt sem amazt nem érti: szükséges képpen meg kell magyaráznom... Már, meg lévén a' magyarázat, egygy formán értem mind a' kettőt: s melylyiket tarthatom már meg nagyobb jussal? Úgy tartom a' *Zuhajdát*, mert az, nemtsak hogy szint olyyan világos már mint a' másik, hanem... legalább a' törzsöke magyar szó“... — [c] a régebben meghonosodott idegen szavak helyettesítése is ajánlatos, hogy ne gyöngítsék a nyelvet; a németek már ötven esztendeje kivetik a sok francia szót; a nemzetnek „mind ruhája mind nyelve s mind mindene olyyan legyen, a' milylen Nemzetét tzi merezi“. — [d] Az egyik levélíró a körülírást ajánlotta; BARTZAFALVI a *General* példájával felel: „No hát kapom s körül írom: *Az egész Tábornak fő Vezére*; ugyan kérlek, nem jobb lett volna é mondanom: *Tábornok?* először, mert rövidebb; másodsor, szint-úgy értődhető; azonban harmadsor, nagyobb erejű s hathatósbab“. Látnivaló, hogy ebben BARTZAFALVIT stilisztikai szempont is vezetete; innen van, hogy új szavai közt aránylag több a képzett, tehát egységesebb, mint az összetett, tehát lazább szó. — [e] Kinek van joga szót csinálni? Az ellenvetés: „nem egygy emberé a' szó

¹⁾ A mentő levél némi kihagyásokkal újra le van nyomtatva Nyr. XI, 369.

tsinálás, hanem egészsz Nemzeté. — Helyes! én is úgy tartom... úgy de, hogy igazán kimondjam, én nem egygy embernek tartom most magamat, hanem, hogy úgy szóljak, egész Hazának“, mert az újság mindenüvé szerte jár az országban, a hírek pedig mind az újságban futnak össze, „látni való, hogy én' bennem mintegygy concentrálódna az egész Haza“ — büszke és szép szavak, melyek íróink és költőink ajkáról, KAZINCZYTÓL ARANYIG más-másként fogalmazva újra meg újra felhangzanak. — [f] „Miért nem tudósítottad erről a' Hazát előre?“ BARTZAFALVI erre idézi beköszöntő levelét és többször tett felszólításait, melyek visszhang nélkül maradtak. — [g] „Ha tsak ugyan már szókat akartál tsinálni, miért nem tsináltad a' nyelv regulái szerint?“ Íme az első ortológus ellenvetés és szemrehányás.

82. BARTZAFALVI erre tizenkét pontba szedve adja elő nyelv-újító eljárását, igazolva velük ennek szerinte helyes voltát: „én a' szókat a' nyelv' regulái szerint tsináltam; és, mind öszsze már 60-nan lévén, (a' többiek, nem enyéme) több papíros kéne a' megmutatásra. Egygy kitsit hát: — 1.) ha ezt a' szilabát *tyü* és *tyü*, hozzá ragasztom a' gyökér szóhoz; úgy az a' szó, mesterség által tsináltt eszközt fog tenni, példa: *tságattyü*, *tscngettyü*; jó tehát már a' *Lábtü*. — 2.) ez a szó *éjszaka*, egészsz éjjet tészen; jó hát a' *százzsaka*, mert ez is egész Százat tészen. — 3.) ezek: *birodalom*, *lakadalom*, *sokadalom* s a't. régi szók, és olylyas valami Nagyot vagy sokból álló Valamit tészenek; jók hát mind azok, a' melylyeket *dalom*-ba *delem*-be tsináltam. — 4.) Egygy Bölts a' maga' magyar könyvében így tette ki a' *periferiát*: *Körület*;¹⁾ jól tettem hát én a' *Superficiest* így: *Felület*; — 5.) ez a' szilaba: *lag*, *leg*, meg nagyítja a' dölgot, példa: *Tólag*,²⁾ *Felleg*, az az: nagy *Tó*; *Fel lebegő nagy valami*, Egygy árkus papíros semmi nem egyéb a' többek között, hanem egygy nagy *Lap*; jó tehát már annak ki tevésére ez: *Laplag*. — 6.) Mózes Iső könyvének 40 dik részében ott van ez a' szó: *Pohárnok*; a' fordítás, tudjuk, hogy nem mostani: azon kívül, nem mostaniak ezek is: *udvarnok*, *asztalnok*, *bajnok*, *álnok* s a' t.; jök hát már mind azok, a' melylyeket *nok*-ba *nök*-be tsináltam.³⁾ —

¹⁾ Már Calepinusban, Zrinyiben.

²⁾ Először BARÓTI Kisd. Szót. 1784, 89: *tólag*: tó, lák; 1792, 236: *Tólag**: tó, álló víz, posvány.

³⁾ Látnivaló, hogy nem „szláv“ képzőt honosított meg BARTZAFALVI, hanem véleménye szerint régi magyart újított fel.

7.) Ha a' *kapta* jó, a' *szabda* is jó; mert a *d* lágy társa a' *t*-nek. — 8.) *Követs* azt tészi ugyan hogy *kis kő*, de még sem azt tészi egészen a' mit a *követske*, mert ebben két kitsinyítő betű van, a' *ts* és a' *k*, amabban pedig tsak egygy: ez hát: *könyvets* jól teszi ezt: *pugillares*. — 9.) Hogy a' *Borék*, olyyan mint a' *Kerék*; meg tetszik onnan, hogy éppen úgy leszz a' *bor*-ból *borít*, *borúl*, *borong*, mint a' hogy leszz a' *ker*-ből *kerít*, *kerül*, *kereng*. — 10.) A' *ker-tész*-nek minden gondja a' *kert*, a' Prokátornak, az *Ügy*: hogy ne vólna hát az *Ügyész* jo? — 11.) Jók ezek: *Vetemény*, *tudomány* s a' t. s mind azt tészik valamit tsak *vet* és *tud* az ember, vagy valami tsak *vetni való*, és *tudni való*; jók hát már mind azok, valamelyeket tsak *mány*-ba, *mény*-be tsináltam, mint; *Tünemény*, valami tsak előmbe tűnik, *phaenomenum*; *Környülmény*, valami tsak körülöttem van, *circumstantia*; *Előzmény*, valami tsak előttem áll, *objectum*, mert így szoktuk mondani: *Ne előzz*, az az: *ne állj előttem*. Én ugyan sohase láttam szebbet s helyesebbet, mint az ilyyeneket: *irni való*, *lenni való*, így mondani ki egygy szóval: *Íromány*, *Lelemény*. — 12.) Régen vagynak ezek: *Töltvény*, *tanítvány*, *ásvány*, *ortvány*, s a' t. és lettek ezen *Garondák*-ból vagy deakosán *Gerundiumok*-ból: *töltve*, *tanítva*, *ásva* s a' t. Hát, mit tésznek? A' tselekedet által már végbe vitt s meg lett dőlgot; és e' képpen különböznek az atyafias szóktól, p. o. *Tanítmány* az az: *tanítani való dolog*, *mind az valami tsak tanítatik*; *Tanítvány*, az az: *tanítottatott dolog*, vagy a' mint már úzusban van, *tanítottatott személy*; *Tanítás*, az az: *maga a' tanításbéli tselekedet*. Már hát, valamint a' *Tanítvány* helyett nem mondhatok *Tanítást*: úgy a' *Rendelvény*, *Végezvény*, *Írovány* s a' t. helyett, telylyességgel nem mondhatok *Rendelést*, *Írást* s a' t. Ezeknél se láttam soha helyesebbeket. Jók hát már a' *vány*-ba *vény*-be tsinálódott szók; s egygyzersmind, mit különbbözzenek a' *mány*-ba és *mény*-be ki menőktől, az is világos".

Ezekből nyilvánvaló, hogy BARTZAFALVI nem csak úgy vaktában csinálta a szavakat, hanem elemzés útján felösmerte, vagy legalább is felösmerni vélte a képzők jelentését; hogy a tő mivolta, a tő és a képző kapcsolásának törvényszerűsége még nem világosodott meg előtte, azt ne csodáljuk, hisz az utána következő tudományos nyelvészetnek is évtizedes munkájába került e kérdések tisztázása, holott ő szakjára nézve nem is nyelvtudós volt.

83. A következőkben elismeri, hogy hibázott s némely szavakat nem jól talált el; de szemrehányást is tesz a hibázatóknak, hogy

oly későn figyelmeztették tévedéseire, holott ő első levelében kérte a hozzáértők közreműködését. Megfogadja, hogy több új szót nem ír leveleibe: „Ki maradnak hát mind az újj szók. Meg hóltak; eltemettem őket“. Záradékuval valóságos búcsúztatóval válik meg új szavaitól, kiket most „a Halálnak kormos *bőröndéjébe*“ fektet, elbúcsúztatja őket egyszersmind régi társaiktól, melyek mintáik voltak. Ez a búcsúztató pompás paródiája saját szócsináló működésének, a legelső a nyelvújítás történetében, s valószínűleg mintául szolgált annak a sok gúnyiratnak, mely utána következett.¹⁾ BARTZAFALVI a Hirmondót még az év végéig szerkeszti, de tartózkodik több új szó csinálásától; inkább körülírja az idegen szavakat, talán nem minden gúnyos célzat és kajánság nélkül. A *chémia*: *a' minden testet utolsó eredeti miségéig felabárló s széljelszerkétetű tudomány*; a fűvészkert: *a' plántatudomány' tanulását elősegellő plánta nevelő kert* (681. l.), az egyenlítő: *egygyarányosító karika* (755. l.). Néha eszébe ötlenek eltemetett szavai: „A közelébb múltt 4 vagy 5 esztendőktől fogva... igen termékeny vólt az idő sok újjaknak elő állításokban... lám nekem is mindjárt eszembe jutának itten a' már meghóltt újj szók *lábtjuk, láthatárok* s patvar tudja még mi is“ (636. l.). Ám azért nem bír egészen elállni a szócsinálástól; egy-egy új szót belecsempész a sorok közé később is: *Északi fény* (*aurora borealis*, 676. l.), *Tzikk* (*Paraphus*, 679, 695), *taps* (736), *tsontváz* (*sceletum*, 756). Búcsúlevelében (dec. 30, 856. l.) még egyszer megköveti az olvasót: „Véteni, tudom, soha se vétettem: de hibázhattam elégszer, mind egyébben, mind nevezetesen a' Magyarorszában s irás' módjában: Engedj meg, É. Olvasó, mind ezekben!... egygy aláztatos fő hajtással az újjság író pennát ímé letészem“.

84. Ugyancsak 1786-ban lefordítja MILLER érzelgős regényét, mely „Szigvart Klastromi története“ címen 1787-ben, Pozsonyban meg is jelent két kötetben; a kötetek végén jegyzéke azoknak az új szavaknak, melyeket fordítás közben, még szerkesztősege idején csinált. Minthogy a M. Hirmondóban közlött szóújításai nemcsak hogy tetszésre nem találtak, hanem támadást vontak fejére, tűzre vetette volna fordítását, ha már nem lett volna a kiadóé. Aggodalma nem volt alaptalan, mert már kortársai is szinte egyhangúan felháborodnak szavain; RÁT MÁTYÁS azon csodálkozik, hogy

¹⁾ Pl. hivatkozik rá HELMECZI 1816-i Értekezésének XXIX. lapján.

a pityergős könyv annyi vevőre talál; a tudós utókor pedig rásütötte az idétlen nyelvrontás megszegyenítő bélyegét. Kortársai közül csak DUGONICS talál dicsérő szavakat: „Folytassa tovább a munkát és a magyar tárházat illetően gyöngyeivel ezután is gyarapítani akarja“. ¹⁾ BARTZAFALVI hosszú, megható levélben köszöni meg DUGONICS jóleső és buzdító szavait és KAZINCZYNAK a kassai Magyar Múzeumban megjelent ²⁾ lesújtó bírálatára célozva, ezeket írja: „Én ugyan, ámbár az irigység már mint kis embert, egészen elgyalázott is, és csaknem minden tüzetem béoltotta légyen is: előveszem mégis (török-szakad) férjfiúi szívemet, és minden tehetségemet egyedül csak mind arra szentelem, valami csak magyarság“. ³⁾ Később, saját nagy harcái után, már KAZINCZY is másképp vélekedik BARTZAFALVI érdeméről: „ha BARTZAFALVI nekünk Amerikát nem ada is, ha pócékra vive is nagyrészből, ada néhány darab aranyat, néhány gyöngyszemet és gyémántot, s mely nyereség volt az! S mit adtak a lármázók?“ ⁴⁾ Az olvasóközönség nem tette magáévá KAZINCZY korábbi elítélő véleményét és MÉSZÁROS Kartigámjával együtt olvasta Szigvártot is PETŐFI koráig. Szavait eltanulták nemcsak az olvasók, hanem a szépírók is; DUGONICS, GÖBÖL GÁSPÁR, GELEI JÓZSEF, BÁRÁNY PÉTER és mások buzgó terjesztői szóalkotásainak. Úgy látszik, ebből merített új bátorságot BARTZAFALVI, midőn már sárospataki tanár korában „A tudományok magyarul“ (1792) címen megírta a tudományok rendszerét, magyar nevet adva minden szaknak és ágának. E könyvében már egészen belebonyolódott szócsináló rendszerébe, a rendszercsinálók makacs hóbortjával, de a nélkül a lelemény és szerencse nélkül, mely előbbi szóújító működésétől nem tagadható el. Innen is való a legtöbb szó, melyet Csízi Istvánhoz írt levelében ajánl. ⁵⁾ Ezentúl elhallgat és a feledés pora fedi a sárospataki könyvtárában őrzött kéziratait.

TOLNAI VILMOS.

¹⁾ Etelka II, 145.

²⁾ 1788. I, 178.

³⁾ DUGONICS följegyz. Olesó Ktár. 39. 1.

⁴⁾ Pályám Eml. 1787-ről szólva.

⁵⁾ 1793, Nyr. 24, 380.